

Kafkas Göçlerinden Sonra Vilâyât-ı Sitte'de İskân Edilen Çerkezler ve Asayiş Sorunu (1908-1914)

Circassians Settled in Six Provinces after the Caucasian Migrations and the Problem of Public Order (1908-1914)

Demet CANSIZ

(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Millî Savunma Üniversitesi, Deniz Harp Okulu Sosyal ve Beşerî Bilimler Bölümü, İstanbul, Türkiye

Department of Social Sciences and Humanities,
National Defence University, Naval Academy,
İstanbul, Türkiye

dcansiz@dho.edu.tr

Geliş Tarihi/Received 27.12.2023
Kabul Tarihi/Accepted 24.03.2024
Yayın Tarihi/Publication Date 21.05.2024

Atıf:

Cansız, D. (2024). Kafkas Göçlerinden Sonra Vilâyât-ı Sitte'de İskân Edilen Çerkezler ve Asayiş Sorunu (1908-1914). *Turcology Research*, 80, 381-395.

Cite this article:

Cansız, D. (2024). Circassians Settled in Six Provinces after the Caucasian Migrations and the Problem of Public Order (1908-1914). *Turcology Research*, 80, 381-395.

Öz

19. yüzyılda Rusya ile giriştikleri çekişmeler ve savaşlar neticesinde Kafkasya'dan sürülen Çerkezler Osmanlı Devleti'ne göç etmeye başladı. 1853-1856 Kırım Savaşı'yla başlayan ardından 1864 yenilgisi ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi ile devam eden göçler neticesinde Osmanlı Devleti 3 milyona yakın göç aldı. Babiâli göçmenleri iskân politikasında belli başlı hususları göz önünde bulundurdu. Güvenlik sebebiyle göçmenler bazı bölgelere toplu halde iskân edilirken bazı bölgelere ise dağınık vaziyette yerleştirildiler. Çerkezlerin iskân süreci devletin denge siyasetine hizmet edecek şekilde konumlandırılmıştı. Çerkezler dış politikada Rusya'ya karşı kullanılabilecek unsurlardı. İç politikada ise Müslüman ahalinin güçlendirilmesinde mühim rol oynayacaklardı. İdarî ve askerî kabiliyeti yüksek olan bu gruba üst düzeyde görevler verilerek imparatorluk içindeki millî hareketlerin bastırılması da hedefleniyordu. Bu maksatla Çerkezlerin, Ermeni ve Arapların yoğun olarak yaşadığı vilayetlerde iskân edilmesi uygun görüldü. Dolayısıyla Vilâyât-ı Sitte'ye yerleştirilen Çerkezler bölgedeki Ermeni nüfusa karşı bir güç dengesi oluşturacaktı. Fakat doğu vilayetlerinde meskûn edilen Çerkezlerin Kafkasya'da alışık olduğu hayat tarzını bölgede devam ettirme isteği adaptasyon sürecinde bazı problemlerin meydana gelmesine neden oldu. Çerkezlerle bölgede yaşayan diğer yerleşik unsurlar olan Ermeniler ve Kürtler arasında bazı asayiş sorunları meydana geldi. Bu makalede II. Meşrutiyet'in ilanından I. Dünya Harbi başlangıcına kadar Vilâyât-ı Sitte'ye yerleştirilen göçmen Çerkezlerin diğer unsurlarla ilişkileri ve yaşadıkları sorunlar, meseleler değerlendirilmeye çalışıldı.

Anahtar Kelimeler: Çerkezler, Vilâyât-ı Sitte, Göç ve İskân, Asayiş.

Abstract

Circassians started to migrate to the Ottoman Empire due to their wars and struggles against Russia in the 19th century. Starting with the Crimean War from 1853-186, followed by the defeat in 1864, and continued by the Ottoman-Russian War of 1877-1878, the Ottoman Empire experienced migrations that resulted in nearly 3 million people leaving their homes and relocating. In their settlement process, Sublime Porte observed some aspects. In the foreign policy aspect, for security reasons, immigrants were settled in some regions collectively while in other regions they were placed in a scattered manner. Circassians were a tool against the Russians. In domestic policy, they would play an important role in the enforcement of Muslims. By distributing high offices to this militarily and administratively skilled group, it was aimed to surpass the national movements within the empire. Therefore, Circassians were settled in the provinces which were populous with Armenians and Arabs. Thereby Circassians who were settled in "Six Provinces", would become an important balance aspect against the Armenians. The desire of the Circassians who were settled in the eastern provinces to maintain their accustomed lifestyle in the region led to the emergence of certain problems during the process of adaptation. After a while, some problems of public order emerged between Armenians, Kurds, and Circassians. This paper deals with the relationships and experiences of the immigrant Circassians who were settled in the "Six Provinces" with the other groups from the establishment of the First Constitution to World War I.

Keywords: Circassians, Six Provinces, Immigration and Settlement, Public Order.

Giriş

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren yoğun nüfus hareketlerine maruz kaldı. 15. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar Osmanlı Devleti yeni fethedilen topraklar üzerinde koloni oluşturmak, toprağı işlemek ve vergi gelirlerini arttırmak üzere çeşitli toplulukları Balkanlar ve Anadolu'ya yerleştirdi. 18. yüzyılda özellikle Rusya ve Avusturya'da, 19. yüzyılda ise Balkanlarda toprak kaybeden büyük sayıdaki Müslüman ve Türk toplulukları Osmanlı topraklarına yerleşmeye başladı. Öyle ki 1783-1913 yılları arasında Türk ve Müslümanlardan oluşan yaklaşık 6 milyon göçmen Osmanlı devlet sınırları içine göç etti ya da ettirildi (Karpas, 2003: 92). Osmanlı sınırlarında yoğunlaşan bu göçlerin büyük bir kısmı Müslümanların vatan anlayışından kaynaklanıyordu. Türk toplulukları özünü, değerlerini muhafaza edemediklerinde mücadele bayrağını açmış, başarısızlık durumunda ise gelenek ve göreneklerini yaşayabilecekleri, vatan bellediği topraklara göç etmeyi tercih etmiştir (İpek, 2022: 161). Bu kapsamda değerlendirebileceğimiz göç hareketlerinden biri de 19. yüzyılda Kafkasya'dan Osmanlı Devleti topraklarına gerçekleşen muhaceret hareketleridir.

Kafkasya, Taman Yarımadası'ndan başlayıp Bakü'nün doğusunda yer alan Apşeron Burnu'na kadar uzanan Kafkas Dağları'nın kuzey ve güney eteklerinde yer alan sahadır (Saydam, 1997: 14). Yüzyıllar boyunca birçok kavmin uğrak yeri olan ve aynı zamanda büyük göçlerin geçiş noktası olması sebebiyle toplulukların birbiriyle kaynaştığı bu coğrafyayı Ural-Altay kavimleri yurt edinmişlerdi (Atasoy, 2014: 6). Kuzey Kafkasya'nın yerli halklarından biri olan Çerkezler, Kafkasya bölgesindeki Müslüman boyların en büyükleri arasında yer alıyordu.¹ Kendi içlerinde küçük aşiretlere bölünen Çerkezler tarih boyunca Osmanlı ya da İran egemenliğini kabul etmekle birlikte yaşam tarzı itibarıyla bağımsızlıklarını korumuşlardı (McCarthy, 2022: 35). Çerkez adı Yunanca, Tatarca gibi dillerde *toprağı işleyen* anlamına geliyordu. Kaynaklarda *Çerkez* ya da *Çerkes* şeklinde tabir edilen bu kavram Osmanlı Devleti'nde ise, genellikle 1864 sürgününden sonra Osmanlı topraklarına yerleştirilen Kafkasyalıları tanımlamak için kullanılıyordu (Atasoy, 2014: 7).

Hazar'ı iç deniz hâline getirerek Kafkasya'ya tümüyle hâkim olmak isteyen Rusya, 18. yüzyıldan itibaren bölgeye planlı bir şekilde saldırılar düzenlemeye başladı (Turan, 2020: 32). Fakat XIX. yüzyılda Şeyh Şamil liderliğinde başlatılan Müridizm hareketi ile karşısında kuvvetli bir direniş buldu. Bölgedeki Rus ileri harekâtını durdurmaya başaran Çerkez kabileleri ile Ruslar arasında 19. yüzyılın ilk yarısında 80'den fazla savaş yapıldı. Bu süreçte Kafkasya'da üstünlüğü ele geçirerek yayılma siyasetine devam eden Rusya'nın hareketleri batı dünyasında rahatsızlık yarattı. Rusya'ya engel olmak isteyen Fransa, İngiltere ve Osmanlı Devleti bölgedeki Çerkezler ile ortak harekât kararı alarak 1853-1856 Kırım Savaşı'nda Rusları mağlup etti. Savaş sonrasında imzalanan Paris Antlaşması ile bölgedeki Rus ilerleyişi kısa süre de olsa durduruldu. Çerkezler Kırım Savaşı'nda aktif olarak yer almalarına rağmen Paris Antlaşması'nda adlarından herhangi bir şekilde söz edilmedi. Bu durumdan faydalanarak Kafkasya'nın kesin olarak zapt edilmesine karar veren Rus Çarı II. Aleksandr, bölgeye şiddetli bir saldırı düzenledi. Bu girişim neticesinde Şeyh Şamil 1859 yılında teslim olmak zorunda kaldı. Böylelikle Doğu Kafkasya'ya tamamiyle hâkim olan Çar, Batı Kafkasya'nın da hâkimiyet altına alınması için Batı Kafkasya kabilelerinden bir delegasyon ile görüştü. Rus Çarı bu görüşmede kabilelerden bölgeden göç etmelerini talep ederken Osmanlı Devleti'ni açık adres olarak gösterdi. Bunun üzerine bazı Çerkez kabileleri bir kongre tertip ederek direniş kararı aldıysa da 1864 yılında Rus ordusuna yenildiler. Kafkas-Rus savaşlarının Rusya lehine tamamlanmasından sonra neredeyse bir yüzyıldır süren bağımsızlık mücadelesi son bularak zorunlu muhaceret yolculuğu başlatıldı. Çarlık Rusya tarafından vatanlarından sürülen Çerkezler ve Kafkas halkları *evleri, tarlaları yak yık, kaçıktan ya da aç kalıp ölmekten başka seçenek bırakma* ilkesiyle göçe zorlandı (Özcan, 2019: 444-445). Dolayısıyla Kafkasya'dan Anadolu'ya Kırım Savaşı ile başlatılan kitlesel göçler, mücadelenin yoğunlaştığı 1860-1865 yılları arasında zirveye ulaştı. Nitekim 1860-1865 yılları arasında Osmanlı Devleti Kafkasya'dan 750.000 Çerkez, 100.000 Abhaz, 60.000 Çeçen olmak üzere bir milyona yakın göç aldı (Demirtaş, 2009: 225).

Kırım Harbi ve 1864 yenilgisinden sonra ikinci büyük göç dalgası, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi (93 Harbi) neticesinde yaşandı. 93 Harbi neticesinde imzalanan Edirne Mütarekesi ile Osmanlı Devleti Balkanlarda önemli bir toprak kaybına uğramış hatta İstanbul Rus tehdidinde açık hâle gelmişti. Bu savaştan sonra zaten devam etmekte olan göç meselesi daha büyük bir boyut kazandı (Altın, 2017: 588). Rusya 1877 yılında Kafkasya'dan 850 bin Müslüman'ın çıkarılmasını öngördüğü *Kafkasya'da Müslüman Sorunu* başlıklı raporunu yayınladı. Bu çerçevede Kafkasya'daki Rus askerî yöneticileri Osmanlı Devleti'ne gitmek isteyen Çerkezlerden dilekçe alınarak isim listelerinin hazırlanmasını emretti. Doğrudan ve dolaylı baskılar sonucunda Çerkezler göçe zorlandı, dilekçe yazıp vazgeçenler Doğu Sibiryaya sürülmekle tehdit edildi. Neticede tren ve gemi ücretlerinin sürgün göçmenler tarafından ödeneceği zorunlu göç tarihleri belirlenerek, İstanbul'daki Rusya elçiliği kanalıyla Osmanlı Devleti'nden gerekli izinler alındı (Berzeg, 2006: 250). Ardından Rusya'nın egemenliğinde yaşamak istemeyen yüz binlerce kişi Osmanlı topraklarına göç etti. Bu göç ve mülteci akını savaştan yıllar sonra da devam etti (Demirtaş, 2009, s.230).

¹ Çerkez kabileleri, Çerkezler arasındaki benzerlikler ve farklılıklar ile diğer Kafkasya toplulukları hakkında ayrıntılı bilgi için Bk. Habıçoğlu, 1993: 26-45.

Müslümanların boşalttığı coğrafyalara ise Slavlar yerleştirildi. Bu süreçte direnen Müslümanlar Hristiyanlaştırılmaya ya da Slavlaştırılmaya çalışıldı (İpek, 2022:161).

1853-1856 Kırım Savaşı, 1864 yenilgisi ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi (93 Harbi) neticesinde Osmanlı Devleti'ne 3 milyon civarında göçmen geldi. Osmanlı Devleti bu göçmenlerin bir kısmını yeni yerleşim birimlerine iskân ederken bir kısmını da neredeyse tüm bölgelere dağıttı (Tepekaya, 2006: 463). Osmanlı topraklarına göç eden muhacirlerin ne kadarının iskân edildiği ne kadarının üretici durumuna geçtiği gibi hususlarda net bilgi bulunmamakla birlikte Babiâli'nin muhacirleri iskân hususunda büyük çaba harcadığı ortada idi (Saydam, 1997: 153). Çalışma konusunu oluşturan Vilâyât-ı Sitte'deki Çerkezlerin bölgeye yerleştirilmesi ise aynı zamanda devletin denge siyasetine yönelik bir politikaydı. Osmanlı Devleti, Vilâyât-ı Sitte olarak adlandırılan ve Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır, Mamûretülaziz ve Sivas vilayetlerine (Şimşir, 2002: 6) yerleştirilen Çerkezler aracılığıyla Ermeni nüfusa karşılık Müslüman nüfusun dengesini sağlamaya çalıştı. Fakat bu süreçte Çerkezler ile bölgede yerleşik olan Kürtler ve Ermeniler arasında bazı asayiş sorunları yaşandı.

Osmanlı Devleti'nin Kafkas Göçmenlerini İskân Politikası ve Vilâyât-ı Sitte'ye Yerleştirilen Çerkezler

19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nde göçmen işleriyle İstanbul'da Şehremaneti, diğer vilayetlerde ise belediyeler ilgileniyordu. Ancak artan göç baskısı nedeniyle ilerleyen yıllarda göç ve göçmen meseleleriyle ilgilenilecek bağımsız bir kuruma ihtiyaç duyuldu. Özellikle savaş sonrası dönemlerde Osmanlı topraklarına artan göçmen kitlelerinin ihtiyaçlarını karşılamak ve iskânlarını sağlamak üzere 1860 yılında Muhacirin Komisyonu kuruldu (Demirtaş, 2009: 216). Kırım Savaşı'ndan sonra 1860'da kurulan Muhacirin Komisyonu'nun ana işlevi; savaş sonrası dönemlerde Osmanlı topraklarına yerleşmek isteyen göçmenleri iskân etmek için devlete ait boş, kullanılmayan arazileri tespit etmek, göçmenleri bu alanlara iskân ettirmek, gerektiğinde tohum, hayvan, kışlık yakacak vs. vermek, yerleşik olduğu hâlde ürün alamayan göçmenlere yevmiye bağlayıp yardımlar yapmak, hazineden göçmenler için ayrılan tahsisatı onların ihtiyaçları doğrultusunda sarf etmekte (Habiçoğlu, 1993: 107-108). Muhacirin İdaresi meşrutiyet dönemine kadar kitlesel göç akınına maruz kaldığı dönemlerde kurulan geçici komisyonlar aracılığıyla sorunları çözmeye çalıştı. Komisyonun daimî bir kurum hâline gelmesi ise meşrutiyet döneminde gerçekleşti (İpek, 2022: 177).

Kırım Savaşı'ndan sonra ikinci büyük göç dalgası 93 Harbi ile gerçekleşti. 93 Harbi'nde imparatorluğa daha fazla sayıda göçmen geldiğinden Muhacirin Komisyonu'nun görevlerinde artış yaşandı. 1877'de komisyonun teşkil biçimi ve görevlerine dair 17 maddelik ayrıntılı bir nizamname hazırlandı. Nizamnameye göre padişaha karşı sorumlu olan komisyon toplam on üyeden oluşuyordu. Memurlar göç sebeplerini araştırmak ve göçmenleri iskâna tabi tutmakla görevli olmak üzere iki kısma ayrılmıştı. Memurların çalışma şartları, iskân için sermaye temini, şahsî ve devlet eliyle gönderilen para yardımlarının kaydedilmesi, göçmenlerin hangi mahallere iskân edildiği nizamnamede yer alan diğer önemli hususlardı. Ayrıca göçmenlerin asıl vatanlarında bıraktıkları emlak, emval ve eşyaların korunması ile nakli hususunda tedbirler alınması, göçmenlerin iskân edilecekleri alanlara ulaşıncaya kadar kullanacakları vapur, araba gibi nakil vasıtalarının temini ve masraflarının vilayetler tarafından karşılanması hususuna dair yapılacak işlemler, göçmenlerin geçici yerleşim alanlarından asıl yerleşim yerlerine nakli gibi önemli meseleler de nizamnamede yer alıyordu. Nizamnamenin son maddesine göre vilayetlerde bulunan komisyonların birinci azaları, göçmenlerin iskânı hususunda valiliklere ve mutasarrıflıklara bilgi vermekle muaftı (Demirtaş, 2009: 219-220).

Muhacir idareleri göçmen işlerini, geçici iskân ve daimî iskân olmak üzere iki ayrı süreçte düzenliyordu. Savaşlarda işgal edilen yerleri terk edenlerin cephe gerisinde sığındığı alanlar geçici iskân bölgesi olarak tanımlanıyordu. Hemen hemen her savaş döneminde Varna, İstanbul, Samsun, Trabzon, Üsküp, Selanik ve Edirne'nin geçici iskân bölgesi olarak ilan edildiği biliniyordu. Muhacirler geçici iskân alanlarından daimî bölgelere sevk edilinceye ya da yurtlarına dönünceye kadar kamunun ve yerli halkın yardımları ile ihtiyaçlarını karşılıyordu. Yurtlarına geri dönmeyen muhacirler buldukları şehir veya köylerde iskana tabi tutuluyor, bir kısmı da boş arazilere tahsis edilerek yeni yerleşim alanları oluşturuyordu. Bu suretle daimî iskân alanları kuruluyor, üretime iştirak edebilmeleri için göçmenlere tarım arazisi, tohum ve çift hayvanı veriliyordu. Göçmenler ilk etapta aşar ve diğer örfî vergilerle askerlik yükümlülüğünden muaf tutuluyor, zamanla bu muafiyet durumu değişiklik gösterebiliyordu (İpek, 2022: 177-178).

Osmanlı Devleti'ne göç eden muhacir Çerkezler Anadolu, Rumeli, Mezopotamya ve Suriye² topraklarında iskân edildiler

² Bu çalışmanın konusu doğu vilayetlerine yerleştirilen Çerkezleri kapsamaktadır. Bununla birlikte Arapların yoğun olarak yaşadığı vilayetlere iskân edilen Çerkezler için Bk. BOA.DH.MKT.8/44, BOA.HR.İD. 9/98, BOA.HR.İD.10/64, BOA.HR.SFR. 1...139/23, BOA.HR.TO. 205/21; BOA.HR.TO.253/21, BOA.HR.TO. 254/8; BOA.BEO. 316/23660. Çerkezlerle Araplar ve Dürzîler arasında meydana gelen asayiş vb. sorunlar için Bk. BOA.Y.PRK.UM. 30/38, BOA.HR.TH. 166/51, BOA.DH.ŞFR. 166/97, BOA.DH.ŞFR. 166/106, BOA.DH.ŞFR. 166/117, BOA.DH.ŞFR. 170/75, BOA.DH.ŞFR. 170/116, BOA.DH.ŞFR. 180/4, BOA.Y.A.HUS. 302/21, BOA.Y.A.HUS. 307/21, BOA.Y.A.HUS. 305/92, BOA.DH.MKT. 313/22, BOA.BEO.418/31289, BOA.BEO.463/34683, BOA.HR.SYS.

(Turan, 2020: 57). Babiâli göçmenlerin yerleştirilmesinde uygun arazinin tespit edilmesi için memurlar görevlendirerek Anadolu ve Rumeli’de boş miri arazileri keşfe çıktı. Bu arazilerin göçmenlere beğendirilmesi maksadıyla göçmen gruplarından birkaç temsilci görevli memurlarla birlikte araziye görmeye gider eğer beğenirlerse iskân işlemleri başlatılırdı. Bu süreçte göçmen ailelerinin daha çok aileleri ve akrabalarıyla hatta kabileleriyle birlikte toplu halde bağımsız köylere yerleştirilme talepleri ön plana çıkmıştı (Yılmazel, 2000: 53). Kafkas muhacirleri gerektiğinde Rusya’ya karşı kullanılması için Rumeli taraflarında sınır güvenliği açısından toplu hâlde, Anadolu’da ise hem iç güvenlik hem de yeni güç odakları doğmaması maksadıyla dağınık vaziyette iskân edilmeye çalışıldı (Berber, 2011: 23).

Kırım Savaşı’ndan sonra 1858-1860 yıllarındaki ilk büyük göç dalgası ile Çerkezlerin büyük bölümü Zeytun’a yakın olan Maraş sancağında iskân edildi. Burada Çerkezler verimli topraklar tahsis edildi. Bölgede başlangıçta Kürtlerden ve Türkmenlerden vergi toplamakla görevlendirilen Çerkezler, ilerleyen yıllarda Zeytun Ermenilerine karşı bir güç dengesi olarak kullanıldı. Çerkezlerin bu noktadaki kabiliyetini keşfeden Babiâli Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Samsun, Muş, Van ve Erzurum gibi vilayetlerde de aynı politikayı benimsedi (Avagyan, 2004: 116). Rusya’dan Trabzon’a ulaşan Çerkezlerden 1861’de Erzurum’da 124, Sivas’ta ise 1011 göçmenin iskân edildiği biliniyordu (Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I, 2012: 345-346). Erzurum ve Kars civarlarına yerleştirilecek Çerkezlerin Rusya’ya firarlarını engellemek maksadıyla Rus sınırına uzak olan Tekman, Ahlat, Tercan ve Soğandağı civarlarına yerleştirilmesi uygun görüldü (Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri II, 2012: 244-246). Doğu vilayetleri dışında ilk büyük göç dalgası ile gelen göçmenlerin yerleşimleri için düşünülen yerler arasında, Amasya, Konya, Ankara, Kastamonu, Hüdavendigar, Ankara, Kütahya, Eskişehir vilayetleri ve sancakları yer alıyordu. Bu bölgelerin seçiminde Çerkezlerin toplu yerleşim isteğine binaen geniş arazi ihtiyacının duyulması etken olmuştu. Söz konusu yerleşim birimlerinden Amasya, Bursa, Eskişehir ve Kütahya’da daha çok Çerkezler, Ankara ve Konya’ya ise Nogaylar yoğun olarak iskân edildi. Anadolu’da Çerkezlerin yoğun olarak iskân edildiği bölgelerden biri de Kayseri ile Sivas arasında yer alan ve o dönemde Sivas Sancağı’na bağlı olan Uzunyayla idi. Çerkezler 1859 yılından itibaren Uzunyayla’da iskân edilmeye başlamıştı. 1862 yılının başlarında Uzunyayla’daki Çerkez nüfusu 10000’e ulaşmış, 1874’ten sonra bölgede boş arazi kalmadığından göçmen gönderilmemesi istenmişti (Yılmazel, 2000: 54-56).

1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi’nden sonra gelen muhacirlerin ise dönemin padişahı Sultan II. Abdülhamit’in 1 Nisan 1877’de yayınladığı bir irade ile Trabzon üzerinden Erzurum, Van ve Hakkari’ye sevk edilmesine karar verildi (Turan, 2020: 82). Vilayet-i Şarkiyye’de muhacirlerin yerleştirildiği önemli şehirlerden biri de Sivas’tı. 93 Harbi’nden sonra Sivas’a yaklaşık 45.000 kişilik bir göçmen grubu gelmişti. Bunlar yeni inşa edilen 207 köye toplu ve dağınık vaziyette yerleştirilmişti. ³ Aynı savaştan sonra muhacirlerin iskân edildiği doğu vilayetlerinden bir diğeri de Muş’tu. 1879’da Kars, Ardahan ve Batum’dan gelen 3000-4000 kadar Kafkas göçmeninin Muş’a yerleştirilmesine karar verilmişti. Osmanlı Devleti’nin 93 Harbi’nde aldığı yenilgi üzerine Rusların işgal ettiği vilayetlerden de doğu vilayetlerine çeşitli göçler gerçekleşti. Bu minvalde İstanbul, Varna ve Selanik iskelelerinde toplanan göçmenler Diyarbakır, Sivas, Bitlis vilayetinin Muş ve Siirt sancakları, Erzurum vilayetinin merkez ve Bayezid sancaklarında iskân edilmişti (Demirtaş, 2014: 190-191).

93 Harbi Çerkezler bakımından göç ve iskân meselesi dışında ayrıca önem arz ediyordu. Savaşta Osmanlı’nın Rusya’ya yenilmesi üzerine, Ermeni Millet Meclisi Rusya’ya müracaatta bulunarak savaş sırasında kendilerine yardım ettiklerinden dolayı imzalanacak anlaşmada Ermenilerin durumunun da dile getirilmesini talep etti (Küçük, 1986: 2). Bunun üzerine Ermeni Patriği Nerses (Varjabedian), bizzat Ayastefanos’a gitti ve Doğu Anadolu’da Ermeniler için acilen bazı reformların yapılmasını rica ederek (Bakar, 2009: 20), Ermenilerin, Kürtlerle Çerkezlerin ellerine terk edilmemelerini istedi (Şimşir, 2007: 150). Neticede 3 Mart 1878’de imzalanan Ayastefanos Anlaşması’nın 16. maddesi ile Babiâli, Kürt ve Çerkez saldırılarına karşı Ermenilerin güvenliğini sağlamayı taahhüt etti.⁴ Ayastefanos Antlaşması’ndan sonra 13 Temmuz 1878’de imzalanan Berlin Anlaşması’nın 61. maddesi ile Ayastefanos’un 16. maddesi kontrol altına alındı. Söz konusu madde ile Osmanlı Devleti Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı mahallerde islahat yapmayı ve ayrıca Kürt, Çerkez saldırılarına karşı Ermenilerin güvenliğini sağlamayı kabul etti. Bu hususta alınacak tedbirler ile ilgili büyük devletlere bilgi verilecek, gerekli icraatlar bu devletlerin kontrolü altında sağlanacaktı. Bu hükümlerle Ermeni meselesi uluslararası kamuoyunun gündemine taşınıyordu (Erim, 1953:

1526/28, BOA.HR.SYS. 1526/29.

Suriye vilayetine yerleştirilen Kafkas göçmenleri hakkında detaylı bilgi için Bk. Saylan, 2022: 20-23.

³ Sivas’ın kaza ve livalarında iskân edilen muhacirler için kurulan köy ve mahallelerin isim listesi için Bk. Osmanlı Belgelerinde Kafkas Göçleri I, 2012: 242-244.

⁴ “Ermenistan’da Rusya askerinin taht-ı istilasında bulunup Devlet-i Aliye’ye iadesi lazım gelen mahallerin tahliyesi oralarca devleteynin münasebat-ı hasenesine muzır karışıklıklara mahal verebileceğinden Devlet-i Aliye Ermenilerin mütemekkin olduğu eyaletlerde menafi-i mahalliyenin icab ettiği islahat ve tensikati bila-ifate-yi vakt icra etmeliği ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkezlere karşı emniyetlerini istihsal etmeliği taahhüd eder.” Bk. BOA.MHD.OO291.lef.48.

395, 423).⁵ Berlin Antlaşması'nda *Ermenilerin yaşadığı vilayetler* ifadesi geçiyor, genel olarak Ermenilerin mağdur edildiğini iddia eden ıslahat projesinde Çerkezler ve Kürtler bir *felâket* olarak nitelendiriliyordu. Çerkezlerin Ermeni köylerini gasp ederek her türlü ihtiyaçlarını temin ettikleri ve türlü mezalimler yaptıkları iddia ediliyordu (Şimşir, 2007: 166-167).

93 Harbi'nden sonra Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları ile uluslararası antlaşmalarda karışıklık çıkaran unsurlar olarak gösterilen Çerkezler, Osmanlı İmparatorluğunda 19. yüzyılda Trabzon, Samsun, Sinop kıyı şehirlerinde değişik bölgelerde ikamet ettirildikleri gibi Amasya, Kayseri, Tokat, Sivas gibi iç bölgelere de yerleştirildi. Kahramanmaraş, Adana, Reyhanlı, Hatay'da da yoğun bir Çerkez nüfusu yer alıyordu. İstanbul, Adapazarı, Hendek, Düzce, Eskişehir, Bursa, Çanakkale hattında da Çerkez nüfusu oldukça kalabalıktı. Doğu vilayetlerinde ise bilhassa Muş ve Muş'un ilçelerinden Bulanık ile Malazgirt'te Çerkezlerin yoğun bir şekilde yaşadığı gözlemlenmekte idi (Atasoy, 2014: 23). Kara yoluyla gelen göçmenler ise Kars, Ardahan, Artvin dolaylarından giriş yaparak Erzurum'da toplanıyor ve buradan da genellikle Bayburt, Sivas, Mamüretülaziz, Diyarbakır ve Hakkâri'de iskân ettiriliyorlardı. Osmanlı Devleti ya da Rus yetkili makamlarına müracaat eden göçmenler bazen direk Erzurum, Van, Hakkâri civarlarında iskân edilmeyi talep ediyordu (Aydın ve Kaya, 2021: 232).

Araştırmanın asıl konusunu teşkil eden Çerkezlerin Vilâyât-ı Sitte'ye yerleştirilmesi aslında devletin denge siyasetine yönelik bir politika idi. Çerkezler aracılığıyla imparatorluğun Müslüman ahalisinin çoğaltılması ve güçlendirilmesi, Hıristiyan vilayetlerin Müslümanlaştırılması hedefleniyordu. Çerkezler tebaadaki milli hareketleri bastırmak için Ermeni ve Arapların yoğun olarak yaşadığı vilayetlerine yerleştirilmişti. Vilâyât-ı Sitte'ye yerleştirilen Çerkezler yalnızca Ermenilere değil gerektiğinde Kürtlere karşı da etkin bir şekilde kullanılacaktı. Dış politikada ise, Rusya'da İslam'ın yayılması maksadıyla yine Çerkezlerden faydalanılacaktı (Avagyan, 2004: 97). Nitekim Çerkez göçmenlerin Hıristiyan ahalinin yer aldığı Doğu Anadolu'ya yerleştirilmesi Sultan II. Abdülhamit tarafından da uygun görülerek bu politika devam ettirildi. II. Abdülhamit döneminde Çerkezlerin Erzurum, Van ve Hakkâri'ye yerleştirilmesi uygun görüldü (BOA. DH.MKT. 1507/31; BOA.DH.MKT.1577/71; BOA.DH.MKT.1578/61; BOA.HR.ID. 2057/44). Sultan II. Abdülhamit döneminde doğu vilayetlerine yerleştirilen Çerkezlerle Ermeniler arasında arazi, gasp, yağma gibi hadiseler meydana geldi. Ermeniler sık sık Çerkezlerin kendi köylerine baskınlar yaparak tecavüzlerde bulduklarını iddia ediyordu (BOA.DH.ŞFR.159/9; BOA.Y.PRK.UM.34/7; BOA.HR.SYS.1902/4). Bununla birlikte meydana gelen olayların tek sorumlusu tabii ki Çerkezler değildi. Ermenilerin siyasi emelleri uğruna bölgede çıkarmış olduğu kasıtlı faaliyetler gerilimin en büyük nedenlerindendi. Bu eylemler arasında en yaygın olanı Ermenilerin Çerkez kıyafetleri giyinerek gerçekleştirdiği suçlardı (BOA.DH.ŞFR. 213/11; BOA.Y.A.HUS.269/105). Sivas vilayeti dolaylarında birkaç Ermeni'nin Çerkez kıyafetleriyle gezerek halkı Ermenilerin katline ve mallarının yağmalanmasına teşvik ettiği (BOA.HR.ŞFR.1.112/28), Erzurum ve çevresinde ise Ermenilerin yine Çerkez kıyafetleriyle Kürt yolcuları soyduğu biliniyordu (BOA.Y.PRK.BŞK 46/97). Ermenilerin bu faaliyetlerinin maksadı kuşkusuz ki bölgede Çerkezler aleyhine algı oluşturmak ve uluslararası arenada bölgede Ermenilerin mağdur edildiği izlenimini yaratmaktı. Nitekim Çerkezlerin iskânından sonra Ermeni Camia Merkezi 1872'de Çerkezleri düşman ilan etti. Çerkezlerin yerleştirildikleri bölgelerde hırsızlık ve yağma eylemlerinin arttığını iddia ederek şikâyetlerini Osmanlı Devleti'ne yazılı bir şekilde bildirdi (Turan, 2020: 45). Söz konusu şikâyetlere rağmen II. Abdülhamid döneminde Çerkezlerin doğu vilayetlerine iskânı devam ettirildi. Çünkü Sultan şikâyetlerin birçoğunun asılsız olduğunun ve bölgeden Çerkez, Kürt gibi unsurları uzaklaştırmak gayesiyle yapıldığının farkında idi. Bu sebeple dönem boyunca Çerkezler, Ermeniler tarafından boşaltılan arazilere yerleştirilerek kendilerine en iyi topraklar tahsis edildi (Bashanov, 2013: 171). Rum ve Ermeni ahalinin yoğun olarak yaşadığı ya da Kürtlerin rahatsızlık çıkardığı yerlere stratejik olarak yerleştirilen Çerkezleri, Sultan bölgeye tayin ettiği üst düzey yetkililer aracılığıyla kontrol altında tutuyordu. Sivas ve çevresinde Çerkezlerle Kürtlerin bölge halkını huzursuz eden faaliyetleri Abidin Paşa'nın Sivas'a vali ve baş komiser olarak atanmasından sonra büyük ölçüde düzeldi. Abidin Paşa'nın gayretli çalışmaları neticesinde yalnızca Sivas'ta değil Amasya ve Karahisar-ı Şarkî vilayetlerinde de asayiş temin edildi (*Sivas Gazetesi*, S.1, 1-2 Ocak 1880). 1887'de Mamüretülaziz vilayetinin Malatya sancağı Behisni kazası sınırında 5 bin dönümlük arazi göçmen Çerkezlere tahsis edilmişti. Çerkezlerin, vilayetteki aşiret mensuplarının yerleşim alanlarına yakın yerlerde iskân edilmesi aşiret mensuplarıyla Çerkezler arasında meydana gelebilecek sorunlar nedeniyle endişe ile karşılanmıştı (Özlü, 2017: 459).

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Kafkas göçleri neticesinde Vilayat-ı Sitte'ye yerleştirilmiş olan Çerkezler hakkında net bir sayıya ulaşmak mümkün değilse de 1912 ve 1913 yılı nüfus sayımlarına ait istatistikler bu hususta fikir sunmaktadır. Devletin resmî nüfus sayımları dışında bilhassa Doğu Anadolu'da Ermenilerin bağımsızlığını desteklemek maksadıyla Ermeni Patrikhanesi de zaman zaman çeşitli nüfus verileri hazırlamıştı. Patrikhanenin 1882, 1912 ve 1913 yıllarında hazırlamış olduğu istatistiklerden 1912 yılına ait olan veriler kendi içinde Türk, Çerkez, Laz, Çingene, Zaza vs. şeklinde tasniflenmişti. Bu

⁵ "Babîlî, ahâlisi Ermeni bulunan eyalatta ihtiyacı mahalliyenin icab ettiği ıslahatı bilatehir icra ve Ermenilerin Çerkes ve Kürtlere karşı huzur ve emniyetlerini temin etmeyi taahhüd eder ve arasına bu babda ittihaz olunacak tedabiri devletlere tebliğ edeceğinden düvel-i müşarünileyhin tedabir-i mezkurenin icrasına nezaret eyleyeceklerdir." Bk. BOA.MHD.00291.lef.44.

doğrultuda 1912 verileri ele alındığında Vilâyât-ı Sitte'de yaşayan Çerkezlerin sayısal dağılımı şu şekildeydi: Erzurum vilayetinde 7000, Bitlis'te 10.000, Sivas'ta 45.000 Çerkez yer alıyordu. Buna karşın Van, Harput ve Diyarbakır vilayetlerinde Çerkezlerin bulunmadığı görülüyordu. Gerçeği yansıtmaktan uzak olan bu veriler aracılığıyla bölgedeki Müslümanlar ayrı gruplar hâlinde sınıflandırılarak Ermenilerden az göstermeye çalışılmıştı (Terzioğlu, 2005: 34-35). Van'daki Rus Konsolos Yardımcısı S. P. Olferyev, Kafkasya Askerî Bölge Karargahı'na gönderdiği 25 Kasım 1912 tarihli raporunda ise, Van vilayetinde 500, Bitlis vilayetinde 1000 Çerkez bulunduğunu iddia ediyordu (Bashanov, 2013: 241). Osmanlı Devleti'nin resmî kayıtları incelendiğinde bölgedeki nüfus verileri somut bir şekilde ortaya çıkıyordu. Bilhassa 1914 yılında yapılan son nüfus sayımı önceki sayımlarının aksine bizzat mahallinde değil, 1911 yılından sonra nüfus dairelerinin verdikleri yıl içerisindeki değişiklikleri içeren bilgilerin eklenmesiyle tamamlanmış olup, I. Dünya Savaşı öncesindeki en güncel ve sağlıklı istatistik sonuçlarını içeriyordu. Osmanlı vilayetlerinin tüm sancak ve kazaları ile birlikte ayrıntılı nüfus bilgilerinin kaydedildiği bu sayıma göre, Osmanlı Devleti'nin toplam nüfusu 18.520.016 olup (Karpas, 2003: 228 Tablo-I.18), nüfusun doğu vilayetlerine dağılımı şu şekilde idi: (Tablo-1, 2)

Tablo 1. 1914'te Vilâyât-ı Şarkîye'deki Toplam Nüfusun Vilayetlere Dağılımı, Karpas 2003: 226, Bk. Tablo I.17.B.

Vilayet	Müslüman Nüfus	Ermeni Nüfus
Erzurum	673.297	134.377
Sivas	939.735	147.099
Diyarbakır	492.101	65.850
Mamüretülaziz	446.379	79.821
Bitlis	309.699	117.492
Van	179.380	67.792
Toplam	3.040.591	612.431

Tablo 2. 1914 Yılında Vilâyât-ı Sitte'deki Çerkez Nüfusunun Dağılımı, Turan, 2020: 44.

Vilayet	Müslümanlar	Ermeniler	Çerkezler
Van	179.380	67.792	976
Bitlis	309.999	117.492	3.048
Diyarbakır	492.101	65.850	10.000
Sivas	939.735	147.099	45.000
Erzurum	673.297	134.377	10.000
Harput	446.379	79.821	-

Nüfus verileri esas alındığında Çerkezlerin Ermeni nüfusunun çok fazla olmadığı şehirlerde iskân edildiği (Sertçelik, 2009: 68) şeklindeki bilgilerin yeniden değerlendirilmeye muhtaç olduğu görülmektedir. Aksine Ermeniler bölgedeki Kürt ve Çerkez varlığından rahatsız oldukları için Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarına ilgili hükümleri koymuştur.

II. Meşrutiyet'in İlanından Sonra Doğu Vilayetlerinde Genel Durum

II. Meşrutiyet'in ilanı ardından Osmanlı Devleti'nde bazı gelişmeler yaşandı. 31 Mart Vakası ile tahttan indirilen II. Abdülhamid'den sonra iç ve dış politikada İttihat ve Terakki Cemiyeti egemen olmaya başladı. II. Meşrutiyet'in ilan sürecinde de İttihatçılar aktif bir rol oynamıştı. Bu süreçte Ermenilerden önde gelen bir grup Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre önce İttihatçılarla iş birliği yaptığı için yeni rejimin kurulmasında kendi katkılarının da olduğunu düşünüyorlardı. Hınçak Komitesi Başkanı Kafkasya Ermenilerinden Sabah Gülyan, Meşrutiyetin ilanından sonra yaptığı açıklamada artık ihtilâl çalışmalarına son vererek vatanın yükselmesine çalışacaklarını açıklamıştı. Benzer şekilde Taşnaksütyun Cemiyeti de Meşrutiyet rejimini koruyacaklarını ve İttihatçılarla iş birliği hâlinde olacaklarını ifade etmişti (Ünal, 1995: 42). Ermeniler Meşrutiyetin ilanını bağımsızlığa giden yolda önemli bir araç olarak değerlendiriyor, bağımsız Ermenistan'a kavuşmak için Meşrutiyetin getirdiği imkânları, yasal hakları kullanarak faaliyetlerini serbestçe sürdürmeyi planlıyordu. Dolayısıyla komitacı Ermeni cemiyetlerin II. Meşrutiyet'in ilanı akabinde doğu vilayetlerindeki siyasetlerinin temelini Hamidiye Alayları karşılığı oluşturuyordu. Taşnak Partisi 5. genel toplantısında Meşrutiyet rejimini kendi varlıkları için bir tehdit sayan Hamidiye Alaylarına karşı harekete geçeceklerini ve her yola başvurmanın mubah olduğunu belirtmişti. İttihat ve Terakki hükümeti Ermenilerin benimsediği bu politikaya müdahale etmeksizin onlara önemli memuriyetler vererek iş birliğini pekiştiriyordu (Sasuni, 1992: 143-146).

Meşrutiyet kimliğini bağımsızlık mücadelesi için kullanan Ermeni komitacıları bir süre sonra ihtilâlcî faaliyetlerine son verdiklerine dair teminatlarını unutarak Ermeni milliyetçiliğini yeniden canlandırmaya başladı. Ermeni vatandaşlar arasında askerî, lojistik eğilimler, örgütlenmeler artmasına rağmen iktidarı elinde tutan İttihatçıların Ermenilere karşı ılımlı tavrı doğu

vilayetlerindeki Müslüman halk arasında hoş karşılanmıyordu. Hükümete güveni zedelenen Kürtler ve Hamidiyeli aşiretler bu sebepten ötürü Meşrutiyete neredeyse düşman olmuştu (Ünal, 1995: 44). Ermeniler ise, Meşrutiyete ısınmayan Kürtlere karşı hükümetin bir harekât başlatmasını bekliyordu (Günay, 2020: 205). Bu nedenle Kürtleri devlet nazarında Meşrutiyet düşmanı pozisyonuna düşürerek hükümeti Kürtlere karşı kıskırtmaya çalışıyordu. İttihatçıların Ermenilere karşı sürdürdüğü ılımlı politika bölgedeki Kürtlerin devletten soğumasına ve bölgede dolaşarak meşrutî hükümet aleyhine propaganda yapmasına neden oluyordu. Merkezle irtibatı olan önde gelen aşiret mensupları bu propagandaların bölgede destek bulamayacağını düşünse de İttihat ve Terakki'nin Ermeniler lehine yürüttüğü politikaya karşı doğu vilayetlerinde bazı Kürt çeteleri ortaya çıktı. Eyüphanzade Said Çetesi, Mir Muhi Çetesi İttihat ve Terakki'nin Ermenilerle iş birliğini protesto eden ve bölgede isyan çıkaran çetelerdendi (Kürt çetelerinin ortaya çıkış süreci için Bk. Ünal, 1995: 45-55).

İttihat ve Terakki hükümeti bu süreçte bir taraftan Sultan II. Abdülhamid döneminden kalan genel siyasette de köklü değişiklikler yapıyordu. İlk olarak II. Abdülhamid döneminde kurulan Hamidiye Süvari Alayları ele alındı. Hamidiye birlikleri tamamen kaldırılmadı fakat yeniden düzenlendi. Alayların adı Mahmut Şevket Paşa tarafından Aşiret Alayları olarak değiştirilerek, modern askerî usullere göre çete savaşı yapan birlikler şeklinde teşkilatlandırılacak, pek çok talimatname ve nizamname ile alayların işleyişi detaylandırılacaktı (Kodaman, 1979: 476-477). 1911'de çıkarılan Cerad Nizamı ile alayların eğitim sistemleri ve görevleri düzenlendi. Buna göre alayların görevi düşman süvarisinin yanaşık nizamdaki birliklerini dağıtmak, düşmanı yanıltmak, oyalamak, baskın yapmak, keşif faaliyetlerini engellemek, geri çekilen düşmanı takip ederek zarar vermektir. İttihatçıların Hamidiye Alayları'nda yaptığı bu düzenlemeler bazı çevreleri tedirgin etti. Yeni yönetimin ilk yıllarda bölgede mevcut olan ve geri dönen Ermeniler lehine kararlar alması sosyal tepkilere yol açtı. Aşiretler arasında devlete karşı propaganda yapanlar, hükümetin Ermenileri kayırdığını ve devletin Müslüman vasfının tehlikeye girdiği söylentilerini yayarak huzursuzluk çıkardılar (Eraslan, 1997: 464). Aşiretler II. Abdülhamid döneminde sahip oldukları gücün ellerinden gideceği endişesine düştü. İttihat ve Terakki'nin alayların yıllardır bağlı olduğu 4. Ordu Komutanı Zeki Paşa'yı görevden alması ve yerine Abdullah Paşa'nın getirilmesi birçok aşiret için yıkıcı bir darbe oldu (Engin, 2018: 106-107). Zeki Paşa'nın Çerkez kökenli olduğu düşünüldüğünde (Çakaloğlu, 1999: 1), benzer şekilde Hamidiye Alayları içerisinde yer alan ve zamanla güç kazanan tüm Çerkezlerin de bu durumdan hoşnut olmadığı çıkarımı yapılabilir.

Hamidiye Alayları'nın tasfiyesinden sonra doğu vilayetlerinde asayiş ve güvenliğin sağlanmasında jandarma birlikleri ön plana çıkmıştı. İttihatçılar döneminde jandarma teşkilatlanması için Avrupa'dan getirilen uzmanlar birliklere askerî destek vererek çete faaliyetlerine karşı desteklenmişti. Bu kapsamda sabit ve seyyar olmak üzere iki kısma ayrılan jandarma birliklerinden Van Seyyar Jandarma Birliği doğu vilayetlerinde bilhassa Van, Erzurum, Bitlis ve Muş'ta Ermeni isyanlarına karşı mücadelede önemli rol oynamıştı. İttihat ve Terakki asayişin sağlanmasında jandarmanın yanı sıra aşiret süvari birliklerinden de faydalanmıştı. İttihatçıların 1910 yılında düzenli ordu içerisine yerleştirdiği 29 aşiret süvari alayının büyük çoğunluğu Kürt ve Çerkezlerden oluşuyordu (Güven, 2020: 2681). Bu noktada İttihat ve Terakki'nin faaliyetleri Hamidiye özelinde Çerkez ve Kürt çevreleri tedirgin etse de, genel politika içerisinde Çerkezlerden faydalanma siyasetini sürdürdüğü söylenebilir. Çünkü Osmanlı topraklarında iskân edildikleri tarihten itibaren sert mizaçları ve savaşa yatkınlıkları nedeniyle Çerkezlerden askeri alanda faydalanılmaya çalışılmıştı (Berber, 2011: 37). Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nda doğu vilayetlerinde İttihatçılar aynı politikayı devam ettirerek idarî ve askerî görevlerde Çerkezleri ön planda tuttu (Van vilayetine polis müdürlüğüne atanan Yüzbaşı Çerkez İbrahim Efendi gibi Bk. BOA.BEO.3249/243614). Trablusgarp Savaşı yıllarında Bitlis Valisi Ali Paşa 5 Mayıs 1912'de Dahiliye Nezaretine bir telgraf göndererek vilayetin durumunu değerlendirmiş ve bölgedeki asayiş olaylarına karşı cesur Çerkezleri ve Kürtleri jandarma kaydetmeyi önermişti (Cırık, 2016: 302). Balkan Savaşı yıllarında Çerkezler memleketin çeşitli yerlerinden gönüllü olarak orduya katılmak için taleplerde bulundu (BOA.BEO.4112/308355).

İttihatçıların iç siyasetinde Çerkezler ön plana çıkmaya başlarken Ermenilerle iş birliği süreci zamanla zedelenmeye başladı. Ermenilerin Meşrutiyetin getirdiği eşitlik, özgürlük, adalet kavramlarını kullanarak ayrıcalıklı bir toplum şeklinde davranmaları, Müslüman halka karşı olumsuz tavırları, Maraş, Kayseri ve Adana olayları ile doğu vilayetlerindeki sorunlara taraflı yaklaşımları İttihat ve Terakki ile ilişkilerinin bozulmasının iç sebepleri idi. Bir süre sonra Trablusgarp ve Balkan Savaşları ile dengelerin değişmesi, Rusya'nın doğu vilayetlerine yönelik propagandaları ve Ermenilerle ilişkileri, Ermenilerin hükümete sunduğu ıslahat projeleri 1913 yılı itibarıyla ikili ilişkilerin bozulmasına neden oldu (İttihat ve Terakki ile Ermenilerin ilişkilerinin bozulmasına neden olan iç ve dış sebepler hakkında detaylı bilgi için Bk. Günay, 2020: 168-355). 1913 yılı sonlarından itibaren devlete yakın olan Kürt aydınlarının da desteğiyle hükümet Kürt ahaliyle doğrudan ilgilenmeye başladı. Bu yıllardan sonra hükümet doğuda bir denge politikası kurmaya gayret etti. Bir yandan Kürt aşiret reisleri para ve unvan ile taltif edilerek hükümete sadakatleri arttırılacak, diğer yandan hükümetin uyguladığı bu politikaya Ermenilerin tepki göstermesi engellenecekti (Ünal, 1995: 46). Ayrıca doğu vilayetlerinde taraflar arasında başta arazi davası olmak üzere gasp, yağma, cinayet gibi sorunları çözmek ve Ermeni ıslahat çalışmalarını yeniden başlatmaya yönelik propaganda çalışmalarını hafifletmek amacıyla İttihat ve Terakki hükümetleri tarafından çeşitli teftiş heyetleri ve komisyonlar kurularak bölgede

kontrol sağlanmaya gayret edildi (Günay, 2020: 355-457).

I. Dünya Savaşı'nın ilanıla birlikte eli silah tutan tüm Müslümanlar istisnasız vatan müdafaası için savaşa çağrıldı. Bu kapsamda Dahiliye Nezareti'nden Sivas vilayetine gönderilen bir telgraf ile Çerkez erkeklerinin de savaşa sevk olunması istendi (BOA.DH.ŞFR. 43/189). İdarî bakımdan incelendiğinde de Çerkezler II. Meşrutiyet yıllarında önemli mevkilere getirilerek İttihat ve Terakki hükümetleri döneminde neredeyse altın çağlarını yaşamaya başladı. Talat Paşa kabinesinin İçişleri Bakanı olan İsmail Canpolat, İttihatçıların önemli simalarından Hüseyin Tosun, Hüseyin Kadri, Zekeriya Zihni, Eşref Sencer Kuşçubaşı, Selim Sami, Hasan Vasfi, Ömer Naci, Aziz Mısırlı, İbrahim Süreyya, Yakup Cemil, Yenibahçeli Şükrü ve kardeşi Nail gibi pek çok isim cemiyet içindeki mühim Çerkezlerdendi. Hatta İttihat ve Terakki içinde Çerkezlerin önemli bir işlev gördüğü gizli bir örgüt olan Fedai Cemiyeti vardı (Avagyan, 2004: 128-130).

Vilayat-ı Sitte'ye Yerleştirilen Çerkezlerin Asayiş Sorunları

Asayiş Sorunu

Çerkezler Vilayat-ı Sitte'ye yerleştirildikten sonra bölgede yaşayan diğer unsurlarla bazı problemler yaşadı. Çerkezler Türkçe konuşmadığından imparatorluğun dili ve adetlerini öğrenmeleri gerekiyordu. Balkanlar ve Batı Anadolu'ya yerleştirilenler verimli topraklarda yerleşik hayat kurdular. Fakat doğu vilayetleri gibi zor coğrafyalara yerleştirilenler yaşamlarını sürdürebilmek için zaman zaman çevredeki Müslüman ve Hristiyanlara zarar verdi. Dolayısıyla Çerkezlerin imparatorluğa yerleştirildikleri ilk dönemlerde toplumunun bir parçası olmaları ve uyum göstermeleri zaman aldı (Mccarthy, 2022: 36). Sorunlar incelendiğinde meydana gelen hadiselerin bir nedeninin de Çerkezlerin Kafkasya'da alışık olduğu hayat tarzını Anadolu'da aynı şekilde sürdürmek istemelerinden kaynaklandığı görüldü. Kafkasya'da Rus işgallerine karşı gazavat ederek Rus eşya ve mallarını ele geçiren Çerkezler baskın yapmaya alışkındı. Üstelik düzenli bir askerlik sisteminin var olmadığı bölgede kendilerini korumak zorunda kaldıklarından daima silah taşır ve kullanırlardı. Çerkezler Anadolu'ya göç edip çeşitli vilayetlere iskân edildikten sonra baskın yapma ve silah taşıma geleneğini sürdürdü. Bu sebeple göçmenlerin doğu vilayetlerinde iskân edildikleri bölgelerde aşiretler ve gayrimüslim unsurlarla çatışmalar, iskân-arazi meseleleri, silah kullanımı gibi birçok asayişsizlik vakası baş göstermişti (Karataş, 2013: 84-85). Anadolu'ya göç ettikten sonra doğu vilayetlerine yerleştirilen bazı Çerkez topluluklarının Ermenileri kendi topraklarından kovarak, arazilerine el koydukları bilinmekteydi. İngiliz diplomatlarının yazışmalarına sık sık konu olan bu Çerkez saldırılarına *Doğu Anadolu'da geniş ölçüde yaşam sürdürülebilmek için zorda kalmışlığın etkisiyle, bazı Çerkez sığınmacılar gerek Müslüman gerek Hristiyan köylerine saldırıp bunları talan ettiler. Kürtlerin bile Çerkezlerden çekinir oldukları bilinmektedir* şeklinde değiniliyordu (Sertçelik, 2009: 68). Doğu vilayetlerine yerleştirilen bütün Çerkezler yağmacı olmasa da bazı Çerkezlerin bu konudaki kötü şöhreti Müslüman ve Hristiyanların onlardan çekinmesine neden oluyordu. Hiç kimse Çerkezlerin yakınlarında iskân edilmesini istemiyor, böyle bir plan ya da rivayet çıkarsa Müslüman liderler hükümet yöneticileriyle, Ermeniler ise Avrupalı konsoloslar ve yabancı elçiler aracılığıyla itirazlarda bulunuyordu (Mccarthy, 2022: 57-58).

Muhacirlerin alışkın olduğu kabile yaşam tarzı devletin merkezîyetçi yapısıyla tezat teşkil ediyordu. Çerkezlerin yüzyıllardır sahip olduğu alışkanlıklardan bir anda vazgeçemeyecekleri beklendiğinden asayiş ve kontrol sorunlarına karşı Babiali bazı tedbirler almıştı. Muhacirler kabileler hâlinde yaşamak isterken, mahallî idareler aldıkları emre istinaden göçmenleri karışık bir şekilde iskân etmeye özen gösteriyor, Çerkezlerin yerleşik ve üretici duruma gelmesiyle asayiş sorunlarının zamanla kaybolacağı düşünülüyordu (Berber, 2011: 24). Fakat Çerkezlerin Vilâyât-ı Sitte'de yaşayan Kürt ve Ermeni unsurlarla yaşadığı sorunların önüne bir an da geçilemedi. Bölgede ilişkileri zedeleyen en önemli sorunlardan birisi toprak meselesi idi. Toprak meselesi doğu vilayetlerinde yalnızca Kürtlerle Ermeniler arasında problem teşkil etmiyordu (Arazi meselesi hususunda Kürtler ve Ermeniler arasında meydana gelen çatışmalar, karşılıklı talepler ve devletin bu sürece yaklaşımı için Bk. Cansız, 2020: 165-188). Bu mesele aynı zamanda Çerkezler ve Ermeniler arasındaki en büyük sorunlardandı. Sultan II. Abdülhamid döneminde meydana gelen Ermeni isyanlarından sonra bölgede kurulan sıkıyönetim neticesinde çoğu Ermeni topraklarını terk ederek Rusya, İran, Amerika gibi ülkelere göç etmişti. Bilhassa 1894 Sason İsyanından sonra (Eraslan, 1996: 65-92) birçok Ermeni Osmanlı vatandaşlığından çıktıklarına dair senetler imzalayıp, mal, mülk ve arazilerini satarak yurt dışına göç etmişti (Ünal, 2005-2006: 87). Herhangi bir sebeple ülkeyi terk eden, tabiiyet değiştirmiş ya da değiştirmemiş, yurt dışına ruhsatlı ya da ruhsatsız çıkmış Ermenilere ait olan araziler, bazen mahallî idarenin izniyle bazen de gidenlerin satışı ile el değiştirmiş ve doğu vilayetlerinde arazi işlemleri açısından bir karmaşanın doğmasına neden olmuştu. Söz konusu araziler mahallî hükümetler tarafından aşiret mensuplarına ya da Rusya'dan sürülen Müslümanlara tahsis edilmişti (Detay için Bk. Cırık, 2016: 311-315). Ermenilerin boşalttığı bu arazilere Rusya'dan göçe zorlanan Çerkez ve Çeçenlerin yerleştirilmesi bölgedeki iki unsuru kaçınılmaz bir şekilde karşı karşıya getirmişti. Tarafların ısrarcı ve uzlaşmaz tavırları mevcut sorunları içinden çıkılmaz bir hâle sokuyordu. Bu sorunların varlığına rağmen iki unsurun birbiriyle kurmuş olduğu alacak-verecek ilişkileri de bölgede arazi meselesinin tetiklenmesine neden oluyordu. Öyle ki ihtiyaç dönemlerinde Çerkezlerden borç alıp arazilerini rehin gösteren Ermeniler, söz konusu arazi tapularını yeniden kendi üzerlerine geçirmekte zorlanıyordu (BOA.DH.TMIK. 45/27). II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Abdülhamid'in saltanatı sona erince yurt dışındaki Ermenilerin birçoğu ülkeye dönmüş ve arazi sorunu artık farklı

bir boyut kazanmıştı. İttihat ve Terakki döneminde arazi sorunları artarak devam etti.

Mesele Ermeniler ve Çerkezler özelinde incelendiğinde tespit edilen belgeler sürecin işleyişine dair önemli bilgiler sunuyordu. Doğu vilayetlerine yerleştirilen Çerkezler, iskân süreçlerinin uzaması ve Ermenilerin çeşitli muameleleri yüzünden rahatsızlık duyuyor, mallarını düşük fiyatlarla satarak gizlice Rusya'ya geri dönmek üzere girişimlerde bulunuyordu. 1908' de durumun Erzurum Fırka Kumandanlığından Dahiliye Nezaretine bildirilmesi üzerine, Kafkasyalı muhacirlerin iskânlarının bir an evvel gerçekleştirilmesi ve Ermenilerin haklı-haksız tecavüzlerine nihayet verilerek geri dönme taleplerinin önünün alınması isteniyordu (BOA.TŞR.HL.1/19). II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında Çerkez göçmenlerin müşkülâtlarının önüne geçilmeye çalışılsa da geri dönmelerini engellemek maksadıyla geçici ikamet alanlarında fazla tutulmadan iskân mahallerine acilen sevk edilmesi gerektiği vurgulanıyordu (BOA.HR.İD.10/55 lef.3,7). Buna rağmen iskânı gerçekleştirilmiş yerleşik muhacirler arasında da zaman zaman geri dönmek için pasaport taleplerinde bulunanlar oluyordu (BOA.HR.İD.62/22).

İskân problemleri dışında Ermenilerle Çerkezler arasında problem teşkil eden diğer bir mesele arazi sorunları idi. Çerkezlerin ve Kürtlerin arazilerini boşaltmasını talep eden Ermeniler bazen doğrudan bazen de Patrikhane aracılığıyla hükümete başvurularda bulunuyordu. 1909 yılında Muş ve Bulanık kazalarında Çerkezlerle Ermeniler arasında yaşanan arazi sorunlarına değinen Muş Mebusu Keygam Efendi, Ermenilerin kendi içlerindeki anlaşmazlıklardan dolayı bölge ahalsinin dağıtıldığını ve Ermeniler tarafından boşaltılan 15 haneye geçici olarak Çerkezlerin yerleştirildiğini, dört sene sonunda geri dönen Ermenilerin hanelerinden Çerkezler çıkarılmadığı için mağdur olduğunu dile getiriyordu. Ermenilerin uzaklaştırıldığı dört sene içerisinde bölgede 21 hane, 77 kıta tarla, 20 kıta çayır, 17 kıta harmanı Çerkezlerin kendi mülküne geçirdiğini iddia eden Keygam Efendi'ye göre Çerkezler bölgede 2100 dönüm araziye mülk edinmiş ve 720 dönüm arazi daha talep etmekte idi. Çerkezlerin çeşitli karyelerde ele geçirdiği arazilerin iadesini isteyen Muş Mebusu, söz konusu arazilerin asıl sahipleri olan Ermenilerin mağdur ve perişan halde olduklarını ifade ediyordu (BOA.DH.MKT.2851/31). Muş mebusunun ardından Ermeni Patriği de benzer söylemlerde bulundu. Aynı yıl içinde Muş ve Sason'da Ermenilere işkence yapıldığını dile getiren Patrik, köylerin zapt edildiğini ve Çerkezlerin bu alanlara yerleştirildiğini de ifade etti. Bitlis Valiliği'ne atanan Hüsnü Bey'in Kürt aşiretlerine mensup olduğundan bu faaliyetlere çanak tuttuğunu iddia eden Patrik, Muş'ta birçok karye ile Sason'da 72 karyenin tahrip edildiğini ve buralarda yaşayan Ermenilerin itlaf edildiğini öne sürüyordu. Patrik, Vali Hüsnü Bey'in daha önce birkaç Ermeni ve papazı öldüren eşkiya Genco'yu serbest bıraktığını, Ermeni arazilerine Çerkezleri iskân ettirdiğini ve Muş'un 15 karyesini Ermenilerin hakkı tasarrufundan aldığını da sözlerine eklemişti. Bu idare tarzı yüzünden bölgede irticaî faaliyetlerin arttığını, eşkiyaların pervasızca kol gezdiğini ve İttihat-ı Muhammedî gibi cemiyetler teşkil ederek yurdun her yerinde istibdadı hortlatmaya çalıştıklarını da dillendiriyordu. Ermeni Patriği bu hususların Bitlis Valiliği tarafından tahkik edilmesini talep etti (BOA.DH.MKT.2885/27 lef.3). Patriğin iddialarına karşı yapılan soruşturma neticesinde bölgede irticaî eylemlerde buldukları belirtilen şahısların Meşrutiyet aleyhinde bir faaliyette bulunmadıkları ve diğer iddialar hakkında da bir delil ya da dayanak tespit edilmediği vurgulanmıştı (BOA.DH.MKT.2885/27 lef.1).

1910 yılının Nisan ayında mülkiyetlerinin hâlâ Çerkezler ve Kürtler tarafından boşaltılmadığını ileri süren Ermenilerin bölgeye geri dönmeleri için teşvik edildikleri görülüyordu. Bitlis'teki İngiltere Yardımcı Konsolosluğu Vekili Safrastıyan, çoğunlukla Ermenilere ait ve bir kısmı da Kürtlere ait topraklara hükümetin himayesi altında Çerkez göçmenlerin yerleştirilmesini Erzurum'daki konsolos McGregor'a şikâyet etmişti (Cırık, 2016: 312-313). 1910 yılındaki başka bir iddiaya göre, Erzurum'un Hınıs kazasında Ermenilere ait 30 hane ve bir kısım arazi yaklaşık yirmi yıldır Çerkez muhacirler tarafından kullanılıyordu. Ermeniler bu durumu mahallî yetkililere bildirmiş olmasına rağmen dikkate alınmadıklarını ve sefil durumlarının görmezden gelindiğini dile getiriyordu. Ermeniler arazi meselesinde bir çözüm üretilene kadar kendi arazilerine dönüp Çerkezlerle birlikte barınmayı ve kendilerine en azından bir kıta tarla verilirse aç kalmayacaklarını belirterek yardım talep ediyordu (BOA.DH.SYS.67/1 lef.3). Yine aynı yıl Ermeni Patrikhanesi'nden verilen bir takirde, Muş sancağındaki Ermeni arazilerine Çerkezlerin yerleştirildiği ve bölgedeki Kürt eşkiyaların Ermenilere zulmettiği iddia edilmişti. Bitlis valiliği Ermeni Patrikhanesi'ne bölgede Ermenilerin zulme uğradığına dair bir şikâyet kaydına rastlanılmadığını, arazi meselesinin çözümü için vilayetin her yerinde tetkikat yapıldığını neticede bu gibi ihtilafların çözümleneceğini bildirmişti (BOA.DH.SYS.67/1 lef.11).

İttihat ve Terakki doğu vilayetlerinde meydana gelen arazi davalarına yönelik birtakım çözüm yolları belirledi. Hükümetin el koyduğu arazilerde ahalinin zararının karşılanması için arazinin muadilinin verilmesi ya da bedelinin ödenmesi kararlaştırıldı. Şahsa ait arazilerde ise tapu kayıtları esas alındı. Arazinin tapu kaydına sahip olan yasal sahip ilan edilirken, arazinin kendine ait olduğunu iddia eden birden fazla taraf varsa en eski tarihli tapu senedine itibar edildi. Bu yöntemle bazı davaların çözümü gerçekleştirildiyse de II. Meşrutiyet yılları boyunca arazi davası doğu vilayetlerinde problem teşkil etmeye devam etti. Bölgedeki sıkıntıların çözümüne yönelik tahkikat heyetleri ve çeşitli komisyonlar kuruldu. Dönem dönem ileri gelen kimselerin yer aldığı nasihat heyetleri oluşturularak ilgili vilayetlere gönderildi (II. Meşrutiyet yıllarında İttihat ve Terakki'nin arazi davalarında takip ettiği politika için Bk. Cansız, 2002: 165-188). Fakat Ermeni tebaanın ve patrikhanenin taleplerinin, şikâyetlerinin önüne geçmek mümkün olmadı. Doğu vilayetlerindeki Ermeni-Çerkez çekişmesi savaş yıllarında da devam etti.

Arazi gaspına dair şikâyetlerin genelini Ermenilerin Çerkezlere yönelik iddiaları oluştursa da zaman zaman Çerkezlerin de

yerleştirildikleri arazilerde sorunlar yaşadıkları görülüyordu. Nitekim 1914'te güneye yerleştirilen Çerkez grupları bazı mütegalibe tarafından arazilerinin gasp ve yağma edildiğini dile getirerek haklarının korunmasını talep etmişti (Çerkez Mehmet Tahir, Abdullah ve Mahmud Efendilerin şikâyetleri için Bk. BOA. DH.H. 72/26). Arazi davaları haricinde Çerkez halka yönelik gasp, yağma şikâyetlerine de rastlanıyordu. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Sivas Aziziye'de Çerkezlerin ve Kürtlerin bazı köylerdeki iâşe ve aşar ambarlarını yağmaladığı iddia edilmişti (BOA.DH.ŞFR.573/66). Özellikle Sivas'ın Aziziye kazasında meydana gelen vakalarda Kafkasya'dan hicret ederek bölgeye yerleştirilen Çerkezlerin büyük payı olduğu ve zaman zaman bölgede ileri gelen Kürtlerle birlikte bu tarz faaliyetlerde buldukları tespit edilmişti (BOA.DH.ŞFR.574/23). Buna karşı aynı kazada Kürt ve Çerkez köylerinin yağmalandığı da görülüyordu (BOA.EUM.6Şb.27/40). Dolayısıyla bölgede Çerkezlerin mağdur olduğu fakat bir yandan da iç güvenlik ihlâllerinin Çerkezlerin bizzat kendileri tarafından gerçekleştirildiği görülüyordu (Berber, 2011: 37).

Rusya'nın Çerkezlere Yönelik Faaliyetleri

Vilâyât-ı Sitte Rusya'nın sıcak denizlere inme politikası için hayâtî bir öneme sahipti. Çünkü Rusya'nın güneye doğru ilerleyişi Balkan toprakları, Boğazlar ve Vilâyât-ı Sitte'ye hâkim olması durumunda gerçekleşebilirdi. Şark vilayetleri Rusya'nın tarihî emelleri kadar ziraî ve iktisadî faaliyetleri açısından da önem taşıyordu. Doğu Anadolu'nun anahtarı olarak görülen Erzurum'un işgali ile Kafkasya, İran ve Vilâyât-ı Şarkîye üçgenindeki yolların kontrolü ele geçirilecekti. İşgal sağlanırsa doğu vilayetlerinde uzun yıllar kalabilmek maksadıyla iskân bölgeleri de planlanıyordu. Bu hedeflerin gerçekleşmesi durumunda Rusya bölgede sürekli kullanabileceği uydu bir Ermenistan ve uydu bir Kürdistan gibi devletçiklerin oluşumunu da destekliyordu (Aydoğan, 2007: 29-30). Rusya bu maksatlara dayanarak 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti tebaası olan gayrimüslimleri devlete karşı kışkırtmaya çalıştı. Rusya'nın Ermeni tebaayı etnik ve dinî bakımdan yakından tanıması ve en önemlisi Ermenilerin Rusya'ya sınır olan Doğu Anadolu'da yaşıyor olması, gayrimüslim tebaa içinde bilhassa Ermenilere yönelmelerinde etken oldu. Rusya Ermeniler aracılığıyla bir iç karışıklık hâlinde bölgeye kolayca askerî müdahalede bulunmayı tasarlıyordu. Bu amaçla Doğu Anadolu'da Kürtleri Ermenilere ve devlete, aynı şekilde Ermenileri de Kürtlere ve devlete karşı kışkırtma yoluna gitti. Ayrıca uzun yıllardan beri bölgede etnik ve sosyal yapı çalışmaları yaparak, nüfus, kültür yapısı gibi bilgileri de barındıran ayrıntılı haritalar hazırlattı (Uzman, 2015: 660-661). 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'nin neredeyse tüm doğu vilayetlerinde konsolosluklar kuran Rusya, bu konsolosluklar bünyesinde doğu bilimleri uzmanı adı altında Rusya'nın doğu politikalarına hizmet eden ve yerel dil bilen Rus-Slav kökenli ajanlar görevlendirdi. Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetlerinde görevli ajanlar bölgeyi kültürel, tarihi, demografik açıdan ele alarak, dinî cemaatleri, toplulukları ve aşiretleri araştırdı. Bu süreçte bazı kişileri etkileyerek Rusya'da belli bir ideolojik amaç uğrunda eğitti. Neticede bu gibi yöntemlerle 19. ve 20. yüzyılda Rusya, Doğu Anadolu'da Kürt, Ermeni, Süryani, Asurî, Yezidi, Malakan gibi pek çok unsuru Osmanlı'ya karşı kullanılabilir hâle getirdi (Attar, 2007: 5-6). Rusya'nın bilhassa Taşnaklar öncülüğündeki Ermenilerle iş birliği, Türkiye Ermenilerini silahlandırma ve kışkırtma yolundaki yazışmaları, görüşmeleri Çarlık arşivlerinde de yer alıyordu (Bolhovitinov, 2009: 11). Benzer bilgiler Vilâyât-ı Sitte'de görev yapan İngiliz konsoloslarının raporlarına da yansımıştı (II. Meşrutiyet yıllarında Erzurum'da görev yapan İngiliz konsoloslarının raporları için Bk. (Bayraktutan, 2010: 138-143).

Rusya'nın doğu vilayetlerinde kullandığı en önemli argümanlardan biri de Ayastefanos ve Berlin anlaşmaları neticesinde bölgede yapılması planlanan ıslahat programı oldu. ıslahatların gerçekleştirilmesi sürecine sık sık müdahil olan Rusya çeşitli projeler üreterek bölgeyi kontrol altına almak istiyordu. Bu süreçte Osmanlı Devleti'ne sunmuş olduğu projelerden birinde Doğu Anadolu'daki beş vilayetin birleştirilip büyük bir vilayet teşkil edilmesi ve başına beş yıl süreyle Rus bir umumi valinin atanması gerektiğini savunuyordu. Ayrıca vilayetlerde bulunan mülkiye müfettişlerinden her vilayetteki jandarma ve zabıta ihtiyacını, yolların mevcut durumu ve inşa edilecek kaç km yol olduğunu, hapishanelerin teftişi ile bölgede ne kadar yeni hapishaneye ihtiyaç olduğunu, sıhî, ziraî ihtiyaçlar ile eğitim eksikliklerinin saptanıp raporlanmasını talep ediyordu. ıslahatlarının zeminini oluşturacak olan bu hususlar süratle gerçekleştirilmeliydi (*Servet-i Fünun*, 3 Temmuz 1913; *Servet-i Fünun*, 12 Haziran 1913).⁶ Rusya, tek bir Rus vali atanması yönündeki projesini Babiâli'ye kabul ettiremese de sunmuş olduğu bu teklif bölgeye yönelik planlarını etraflıca göstermesi bakımından önemli idi.

Doğu vilayetlerinde iskân edilen Çerkezler de Rusya tarafından bu planlar çerçevesinde değerlendirildi. Rusya Kafkasya'dan göç etmiş Çerkez unsurların Rus ordusunun Anadolu'ya girişine destek olacağını öngörüyordu. Rusların tezine göre Kafkasya'da huzurlu bir yaşam süren Çerkezler ve diğer kabileler Osmanlı topraklarında umduklarını bulamamıştı. Rusya'ya geri dönmek isteyen göçmenler Rusların Anadolu'yu işgaline yardımcı olacaktı.⁷ II. Meşrutiyet öncesinde 1906'da Erzurum'da yaşanan bir ayaklanma hadisesi Çerkezlerin Ruslar tarafından bazı hadiselerle alet edilmeye çalışıldığını açıkça gösteriyordu. Osmanlı Devleti tarafından Trablusgarp'a sürgüne gönderilen Prens Sebahattin Bey'in adamlarından Hüseyin Tosun önce Avrupa'ya kaçmış daha sonra

⁶ *Servet-i Fünun*, "ıslahat Meselesi", (3 Temmuz 1913); *Servet-i Fünun*, "ıslahat Meselesi", (12 Haziran 1913).

⁷ Oysa ki aksine Kafkasya'dan gelen Çerkezler gibi diğer göçmenler yaşadıkları ülkenin kendi vatanları olduğunun farkındaydılar. Nitekim ilerleyen yıllarda cepheye Türk askeri ile omuz omuza savaştılar. Bk. Sertçelik, 2009: 130-131.

Taşnakların yardımıyla Rus tebaası olarak Kafkasya'ya gelmişti. Hüseyin Tosun Kafkasya'dayken Ermeni arkadaşlarının kendisine temin ettiği Rus pasaportu sayesinde Taşnak fedailerinin de yardımıyla Osmanlı topraklarına serbestçe girip çıkmaya başlamıştı. Sebahattin Bey'in fikirlerini bir metin hâlinde bastırarak Erzurum'da ve doğu vilayetlerinde benimsetmeye çalışan Hüseyin Tosun'un Azerbaycan Türkçesi kullanarak, Çerkez ve Çuvaş kıyafetleri giyinerek bölgeye defalarca giriş çıkış yaptığı tespit edilmişti (Günay, 2020: 77-78). Rus casuslarının doğu vilayetlerine seyahatler düzenleyip kılık değiştirerek çeşitli faaliyetlerde bulunduğu biliniyordu (Abak, 2018: 5). 1908'de meydana gelen başka bir hadise ise doğu vilayetlerine yerleştirilen göçmen Çerkezler arasında karışıklık çıkarılmaya çalışıldığını gösteriyordu. Erzurum Bulanık üzerinden memlekete giriş yapan Rusyalı bir Çerkez'in (BOA.DH.ŞFR.399/33) ticaret yapmak bahanesiyle Muş, Bulanık ve Malazgirt kazalarında dolaşarak ortalığı karıştırmaya çalıştığı ve iskân edilmiş Çerkezleri Rusya'ya geri dönmeye teşvik ettiği saptanmıştı (BOA.DH.TMIK.M.269/27lef.1).⁸ Niyetini gerçekleştiremeyen bu kişinin bir süre sonra yine Erzurum üzerinden Rusya'ya geri döndüğü tespit edilmişti (BOA.DH.TMIK.M.269/27 lef.4).⁹ 1910'da Ahlat Kaymakamlığı'ndan alınan istihbarata göre bir Rusya erkan-ı harbiye binbaşısı nezaretinde jandarma kıyafeti giyinmiş bir Kürt ve bir Ermeni Van dolaylarında dolaşarak meşrutî idareye karşı halkı kışkırtıyordu. Bu kimselerin nereden geldiği, kimlerle temas ettiği tespit edildikten sonra ecnebi ve asker oldukları doğrulanırsa memleketlerine iade edilmesi planlanmıştı (BOA.DH.MKT.2694/15). 1913 yılında ise, Rovesky adında bir Rus misyonerin gazete muhabiri kisvesiyle doğu vilayetlerinde yaşayan nüfusun niteliği, miktarı, iskân durumları, ticarî faaliyetleri, arazi varlıkları hakkında istatistiksel bilgiler topladığı biliniyordu (Ayna, 2021: 156).

Balkan Savaşları'nda alınan yenilgi sonrasında doğu vilayetlerinde Rusya'nın desteğini alan Ermeni komiteleri Vilâyât-ı Şarkiye'de Müslüman-Ermeni çatışmasını arttırmak maksadıyla Müslüman kıyafetleri giyinerek gittikleri Ermeni köylerinde; *Osmanlı'ya yardım etmeyiniz, Osmanlı ne zaman harbe başlarsa o zaman ihtilal çıkarınız ve savaş esnasında Rusya'yı destekleyiniz* şeklinde propaganda yapıyordu. Bilhassa Taşnaklar tarafından yürütülen çalışmalar daha çok Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinde yoğunlaşmıştı. Taşnaklar bu faaliyetlerle Rusya'nın bölgeyi işgalini kolaylaştırmayı hedefliyordu (Cırık, 2016: 380). Ermenilerin bilhassa II. Meşrutiyet'in ilanından sonra asılsız haberler ve şayialar aracılığıyla doğu vilayetlerinde yaşayan Türk, Kürt ve Çerkez halkı itham ettiği de görülüyordu. Patrikhane aracılığıyla dile getirilen şikâyetlerin birçoğunda aynı olayın, farklı yer ve farklı şahıs isimleri kullanılarak tekrar tekrar öne sürüldüğü ya da çarpıtıldığı dikkat çekiyordu. Bölge valileri Ermeni murahhashanelerinin komitelerden aldığı talimatlar neticesinde aynı konu hakkında hep birden defalarca şikâyet oluşturduklarını ve söz konusu şikâyetlerin çoğu zaman asılsız çıktığını dile getiriyordu. Patrikhanenin abartılı ve asılsız şikâyetlerinin amacı hem bölgeye Avrupa'nın müdahalesini sağlamak hem de söz konusu bölgelerde örfî idare ilan ettirerek, nüfuzlu Kürt beyleriyle gücünden çekindikleri kimseleri hapis ve sürgün cezasıyla bölgeden uzaklaştırmaktı. Böylelikle bölgede serbestçe hareket etmeyi planlamışlardı. Hükümete yapılan çoğu şikâyette patrikhanenin örfî idare isteği tespit edilmişti (Cansız, 2020: 333-334). Bu manada zikredilebilecek en önemli şahıslar kuşkusuz ki Musa ve Kasım Beylerdi. Muş ve çevresinde toplanan Ermeni çetelerinin etkisiz hâle getirilmesinde önemli görevler üstlenen bu iki kardeş sık sık patrikhane ve Avrupalı yetkililer tarafından şikâyet edilerek bölgeden uzaklaştırılmaları istenmişti. 15 Nisan 1911 tarihli raporunda benzer bir isteği dile getiren Bitlis'teki Yardımcı Konsolos Safrastiyan, Çerkezlerin ve Ermenilerin Kürt Musa ve Kasım Bey'in adamları tarafından öldürüldüğünü ve bu durumu protesto ettiklerini belirterek Musa Bey ve kardeşi Kasım'ın bölgeden gönderilmesini istiyordu (Cırık, 2016: 467).

Asılsız nitelikteki şikâyetlerden biri de 1 Eylül 1912'de Bitlis Valiliği'ne atanan Ferik Ali Paşa hakkında yapılmıştı. Ali Paşa atandıktan sonraki bölgedeki en önemli işi aşiret reislerini merkeze bağlamak ve asayiş bozanları yakalamaktı. Ali Paşa aslen Çerkez olmasına rağmen, Bitlis İngiliz Konsolos Yardımcısı George Knapp valiyi kötü nam salmış bir Kürt olarak tanımlıyordu. Ali Paşa'nın bölgedeki aşiret reislerinin nüfuzunu büyük ölçüde kırmasına ve görevinde başarı sağlamasına rağmen Knapp'ın şikâyetleri ve Ermenilerin baskısı neticesinde görevden alınmıştı (Cırık 2016: 77-78). 1914'teki bir şikâyette ise, Ermeni Patriği, Pülürlü Hacı Dede Bey adında bir şahsın adamlarıyla birlikte Enderis ovasını ve karyelerini dolaşarak Kürt, Türk ve Çerkez ahaliyi Ermenilere karşı gasp, katliam yapmaya teşvik ettiğini iddia ederek gerekli tedbirlerin alınmasını istemişti (BOA.DH.SYS.115/1-01 lef.81). Erzurum Valisi bu iddiasının asılsız olduğunu, Hacı Dede Bey'in meclis idare azasından olup, Kürtlerin ağnam resmini vermekten kaçınmaları üzerine tahkik için havalıye gönderildiğini ifade etmişti (BOA.DH.SYS.115/1-06 lef.42-43).

⁸ Çerkezlerin Osmanlı topraklarına göç ettiği ilk yıllarda iskânlarında görülen aksaklıklar nedeniyle zor durumda kalan göçmenler İstanbul'a şikâyetler yağıdırıyor hatta bazılarında ana vatanlarına dönme düşüncesi beliriyordu. Fakat bu tip şikâyetler henüz iskân edilmemiş göçmenlerden geliyordu. Bk. Saydam, 1997: 109.

⁹ Farklı bir belgede Muş, Malazgirt ve Bulanık'a ticaret yapmak bahanesiyle Rus pasaportuna sahip birkaç Müslüman'ın geldiği, bölgedeki Müslümanları Rusya'ya geri dönmek için teşvik eden kişinin Ali bin Ferman oluğu bilgisi yer almaktadır. Bk. BOA.DH.ŞFR. 398/56.

Sonuç

Kafkasya'nın yerli halklarından biri olan ve yüzyıllardır bölgede varlıklarını koruyan Çerkezler, 19. yüzyılda Rusya'nın Kafkasya'ya tamamen hâkim olma isteği neticesinde zorunlu göçe tabi tutuldu. İlk defa Kırım Savaşı'ndan sonra küçük gruplar hâlinde Osmanlı İmparatorluğu'na göç eden Çerkezlerin muhaceret yolculuğu zamanla artarak geniş kitlelere ulaştı. Yoğun insan kitlelerinin ihtiyaçlarını karşılamak ve uygun mahallere iskânlarını sağlamak üzere imparatorluk bünyesinde Muhacirin Komisyonu kuruldu. Muhacirin Komisyonunun misafir göçmenleri karşılamak, gerektiğinde göçmenlere alet-edevat tohumluk sağlamak, yakacak tahsis etmek gibi pek çok görevi vardı. Bu görevler arasında en mühimlerinden biri de göçmenlerin yerleştirileceği boş arazileri tespit etmek ve göçmenleri bu bölgelere nakletmekti. Osmanlı İmparatorluğu'nda göçmen Çerkezlerin Anadolu ve Rumeli vilayetleri ile Arapların yoğun olduğu vilayetlere yerleştirilmesi uygun görülmüştü.

Çerkezlerin Anadolu'da Vilâyât-ı Sitte topraklarına yerleştirilme süreci ise aslında devletin denge siyasetine yönelik bir politikaydı. Doğu vilayetlerine yerleştirilen Çerkezler aracılığıyla bölgedeki Ermenilerin komitacılık faaliyetlerine set çekilecek ve gerektiğinde Kürt aşiretlerinin faaliyetleri de kontrol altında tutulabilecekti. Kırım Savaşı'ndan sonra bölgeye yerleştirilmeye başlayan Çerkezlerin varlığı Ermeniler tarafından tehdit olarak algılanmaya başlandı. Öyle ki Ermeniler, Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları ile doğu vilayetlerinde Kürt ve Çerkez saldırılarına karşı savunmaya muhtaç olduklarını uluslararası arenada onaylattı. Buna karşı 93 Harbi neticesinde gelen ikinci büyük kitlenin Sultan II. Abdülhamit tarafından bilhassa doğu vilayetlerine yerleştirildiği görüldü. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Çerkezlerin doğu vilayetlerinde iskân siyaseti devam ettirildi. Fakat iskân sürecinde meydana gelen aksaklıklar, gecikmeler bazı problemlere neden oldu. Bölgede yaşanan sorunların en mühim nedenlerinden biri de Çerkezlerin yüzyıllardır Kafkasya'da alışık olduğu hayat tarzını devam ettirme isteği, imparatorluğun merkezî yapısına, diline, çeşitli kural ve kaidelerine yabancı olmalarından kaynaklanıyordu. İlişkileri zedeleyen en önemli meselelerden biri de arazi sorunlarıydı. II. Abdülhamid döneminde meydana gelen Ermeni isyanlarından sonra kurulan sıkıyönetim neticesinde doğu vilayetlerinde yaşayan bazı Ermeniler arazilerini terk ederek Rusya, ABD gibi ülkelere yerleşmişti. Sultan II. Abdülhamid'in boşalan bu arazilere Kafkasya'dan sürülen Çeçen, Çerkez vs. gibi unsurları yerleştirdiği biliniyordu. Satış, tapu işlemlerinin kaydedilmediği bu dönemde arazi davaları ve karşılıklı mülkiyet iddiaları büyük bir karmaşa doğurmuştu. II. Meşrutiyet'in ilanından sonra imparatorluğa dönen Ermenilerin yeniden arazilerine sahip olmak istemesi sonucunda Çerkezler ve Ermeniler arasındaki arazi problemlerinde artış kaydedildi. Bölgeye çoğu zaman kılık değiştirerek giriş yapan Rus casuslarının Çerkezleri ve Ermenileri birbirlerine karşı kullanıp, asılsız haberler yayarak bir güvenlik zafiyeti yaratma gayreti içerisine girdiği ve süreci tetiklediği de mühim bir gerçektir.

Kafkasya'dan göçe zorlanarak Anadolu'da doğu vilayetlerinde iskân edilen Çerkezler yerleştirildikleri alanlardaki diğer unsurlarla, iç ve dış etkenler neticesinde iskân problemleri de dahil olmak üzere bazı asayiş sorunları yaşadı. Bu sorunlar karşısında Osmanlı İmparatorluğu Çerkezleri meskûn edildikleri bölgelerde üretici hâline getirip, yerli halkla iyi geçinmeye teşvik etti. Göçmen Çerkezlerin geri dönmelerine engel olmak amacıyla iskân süreci hızlandırılıp bölgeye atanan yöneticiler aracılığıyla da problemlerin çözümüne yönelik önlemler almaya gayret edildi. Fakat I. Dünya Harbi'ne giden süreçte bölgedeki iskân ve asayiş sorunlarının dış faktörlerin etkisiyle artarak devam ettiği görüldü.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA.BEO. 316/23660; 418/31289; 463/34683; 3249/243614; 4112/308355.

BOA.DH.MKT. 1507/31; 1577/71; 1578/61; 2851/31; 2694/15; 313/22; 8/44; 2885/27 lef.1,3.

BOA.DH.SYS. 115/1-01 lef.81; 115/1-06 lef.42-43; 67/1 lef.3,11.

BOA.DH.ŞFR. 166/97; 166/106; 166/117; 170/75; 170/116; 452/80; 43/189; 573/66; 574/23; 399/33; 398/56; 1.112/28; 159/9; 180/4; 213/11.

BOA.DH.TMIK. 45/27; M. 269/27 lef.1,4.

BOA.EUM. 6Şb.27/40.

BOA.HR.İD. 2057/44; 9/98; 10/64; 10/55 lef.3,7; 62/22.

BOA.HR.SFR. 1... 139/23.

BOA.HR.SYS. 1526/28; 1526/29; 1902/4.

BOA.HR.TH. 166/51.

BOA.HR.TO. 205/21; 253/21; 254/8.

BOA.MHD.O O291.lef.44, 48.

BOA.TŞR.HL. 1/19.

BOA.Y.A.HUS. 302/21; 307/21; 305/92; 269/105.

BOA.Y.PRK.BŞK. 46/97.

BOA.Y.PRK.UM. 30/38; 34/7.

Sürelî Yayınlar (sayılar dipnotlarda gösterilmiştir.)

Servet-i Fünun

Sivas Gazetesi

Telif Eserler

Abak, T. (2018). Osmanlı-Rus İlişkilerinde Kürt Sorunu Üzerine Genel Bir Değerlendirme (1908-1914). *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 14 (27), 3-22.

Altın, H (2017). XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ne Yapılan Çerkes Göçleri (Çerkes Sürgünü). *BELGİ*, 14, 580-591.

Atasoy, İ. (2014). *Türkiye'de Çerkezlerinin Siyasi Tarihi ve Sosyo-Kültürel Yapısı*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

Attar, A. (2007). Rus-Türk İlişkileri Perspektifinden Rusya'nın Doğu Anadolu Politikaları. *Erdem İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 15 (45-46-47), 5-6.

Avagyan, A. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkesler: XIX. Yüzyılın İlk Yarısından XX. Yüzyılın İlk Çeyreğine*. (L. Denisenko, Çev.) Belge Yayınları.

Aydın, N. ve Kaya, H. (2021). Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne Yapılan Çerkes Göçleri. *Tarih ve Günce-Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, 9, 223-276.

Aydoğan, E. (2007). *İttihat ve Terakki'nin Doğu Politikası (1908-1918)*. Ötüken Neşriyat.

Ayna, B. (2021). *II. Meşrutiyet ve Millî Mücadele Yıllarında Kürt-Ermeni İlişkileri*. Urzeni Yayıncılık.

Bakar, B. (2009). *Ermeni Tehciri*. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.

Bashanov, M. (2013). *Türkiye'de Ermeni Meselesi (Rus Genelkurmay Başkanlığı Belgeleri)*. (İ. Kemaloğlu (Kamalov), Çev.) Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Bayraktutan, A. (2010). *Erzurum İngiliz Konsolosluğu ve Faaliyetleri*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

Berber, F. (2011). 19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler. *Karadeniz Araştırmaları*, 31, 17-49.

Berzeg, Nihat (2006). Çerkesler Kafkas Sürgünü: Vatanı Bırakılan Bir Halk Chivi yazıları.

Bolhovitinov, L. M. (2009). *11 Aralık 1915 Tarihli Resmi Ermeni Raporu*. (M. Perinçek, Haz.) Doğan Kitap.

Cansız, D. (2020). *Kürt-Ermeni İlişkileri (1908-1915)*. Serander Yayınları.

Cırık, B. (2016). *Doğu Anadolu'da Türk-Kürt-Ermeni İlişkileri*. Yeditepe Yayınevi.

Çakaloğlu, C. (1999). *Müşir Mehmed Zeki Paşa (1835-1929)*. [Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

Demirtaş, M. (2009). Kırım Savaşı ve 93 Harbi Sürecinde Osmanlı Memleketine Gelen Göçmenlerin Sevk ve İskânları. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 41, 215-238.

Demirtaş, M. (2014). 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşının Doğu Anadolu'da Nüfus Hareketlerine Etkisi ve Doğu Vilayetlerinin Nüfusu, *Sultan II. Abdülhamit Sempozyumu Bildirileri*, s. 183-218. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Engin, V. (2018). *Hamidiye Alayları ve Hüseyin Paşa, Sebahattin Yıldız Eğitim Vakfı*.

Eraslan, C. (1996). I. Sasun İsyanı Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Karşılaştığı Siyasî ve Sosyal Problemler. *Kafkas Araştırmaları*, 2, 65-92.

Eraslan, C. (1997). Hamidiye Alayları. *TDV İslam Ansiklopedisi*, (15), 462-464, Türk Diyanet Vakfı Yayınları.

Erim, N. (1953). *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri, C. I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Günay, N. (2020). *Zoraki İttifaktan Yol Ayrımına İttihat Terakki ve Ermeniler*. Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları.
- Güven, O. (2020). Doğu Anadolu'da Jandarma Birliklerinin Asayiş Sađlama abaları (1890-1915). *History Studies*, 12 (5), 2673-2693. <https://doi.org/10.9737/hist.2020.937>
- Habiođlu, B. (1993). *Kafkasya'dan Anadolu'ya Güler ve İskânları*. Nart Yayınları.
- İpek, N. (2022). 19. ve 20. Yüzyıllarda Osmanlı'da G ve İskân Faaliyetleri. *Türkiye'de Nüfus ve Toplum*, Ed. M. F. Aysan, Yeditepe Yayınları.
- Karataş, Ö. (2013). 19. Yüzyılda Anadolu'da Çerkez Göçmenlerin İskânları Sırasında Karşılaştıkları Sorunlar: Uzunyayla Örneđi. *Karadeniz Araştırmaları*, 36, .83-117.
- Karpat, K. H. (2003). *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*. (B. Tırnakçı, ev.) Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Karpat, K. H. (2003). *Türkiye'de Toplumsal Dönüşüm Kırsal G, Gecekondu ve Kentleşme*, (A. Sönmez, ev.). İmge Kitabevi Yayınları.
- Kodaman, B. (1979). Hamidiye Hafif Süvari Alayları (II. Abdülhamid ve Doğu Anadolu Aşiretleri). *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, 32, 427-480.
- Köse, M. (2018). Erzurum İngiliz Konsolosu Yüzbaşı Henry Trotter'ın 1880 Tarihli Raporunda Doğu ve Güneydođu'nun Etnik, Dini, Sosyal ve İktisadi Yapısı. *Asia Minor Studies International Journal of Social Sciences*, 6(12), 145-170.
- Kuş, A. (2021). İngilizlerin Kafkasya Politikaları Bağlamında erkezlere Yönelik İlgileri: John Longworth Örneđi. *Tarih Dergisi-Turkish Journal of History*, 74, 163-189.
- Küçük, C. (1986). *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya ıkışı 1878-1897*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Mccarthy, J. (2022). *Ölüm ve Sürgün Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*. (F. Sarıkaya, ev.) Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Osmanlı Belgelerinde Kafkas Gleri I-II (2012). Devlet Arşivleri Genel Müdürlüđü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları.
- Özcan, S. (2019). Kafkasya, Rumeli ve Ladik Üçgeninde; Çerkez Muhacirleri. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, 7(17), 437-472. <https://doi.org/10.33692/avrasyad.590717>.
- Özlü, Z. (2019). *19. Yüzyılda Besni (Adıyaman) Kazasına Yapılan Dış Gler. Geçmişten Günümüze G I*, (O. Köse, Ed.), 457-462.
- Sasuni, G. (1992). *Kürt Ulusal Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Kürt Ermeni İlişkileri*. (B. Zartaryan & M. Yetkin, ev.) Med Yayınevi.
- Saydam, A. (1997). *Kırım ve Kafkas Gleri (1856-1876)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Saylan, K. (2022). Kırım Harbi'nden Sonra Suriye Vilayetine Yerleştirilen Kafkas Muhacirlerine Yapılan Yardımlar. *KTÜEFAD 2*, 17-28.
- Sertçelik, S. (2009). *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya ıkış Süreci (1678-1914)*. TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları.
- Şimsir, B. N. (2007). *Kürtçülük (1787-1923)*. Bilgi Yayınevi.
- Şimsir, Bilal N. (2002). Ermeni Sorunu Tarihçesi. *Müdafaa-i Hukuk*, 44, 6.
- Tepekaya, M. (2006). 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Kırım ve Kafkasya'dan Göç Hareketleri ve Saruhan (Manisa) Sancağına Gler. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 6(2), 463-480.
- Terzioğlu, A. (2005). *Vilâyet-i Sitte'de Ermeniler (1878-1914)*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- Turan, M. (2020). *Osmanlı Devleti'nde Çerkezler ve Ermeniler (1865-1923)*. Efe Akademi Yayınevi.
- Uras, E. (1987). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları.
- Uzman, N. (2015). I. Dünya Savaşı Öncesinde Rusya'nın Doğu Anadolu Politikası. *Yeni Türkiye*, 659-671.
- Ünal, F. (1995). *Kürt Meselesinin Ortaya ıkışı (II. Meşrutiyet Dönemi)*. [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].
- Ünal, F. (2005-2006). II. Meşrutiyet'in Doğu Anadolu'daki Yansımaları ve Ermeni-Kürt İlişkilerine Tesiri. *Ermeni Araştırmaları*, 5-6 (20-21), 87-115.
- Yılmazel, A. F. (2000). *19. Yüzyılda Kafkasya'dan Osmanlı Topraklarına G ve İskân Hareketleri*, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü].

Structured Abstract

This study focuses on the resettlement process of Circassians living in the Caucasus who had to leave their homeland after the Russian invasions in the Ottoman Empire. The wave of migration that started with the Crimean War of 1853-1854 continued with the defeat of the Caucasian Muslims against Russia in 1864. The Ottoman Empire also received many migrants from the Caucasus as a result of the 1877-1878 Ottoman-Russian War towards the end of the 19th century. The Porte, which received nearly 3 million migrants as a result of these wars and conflicts, settled the migrant Circassians in certain regions. Since Circassians were important elements that could be used in domestic and foreign policy, the resettlement process was carried out within the framework of a strategic policy.

In the 19th century, the Ottoman Empire's immigration affairs were handled by the Istanbul Şehremaneti in Istanbul and municipalities in other provinces. However, due to the migration pressure caused by the Caucasian immigrants, an independent institution was needed to deal with migration and resettlement issues. The Muhacirin Commission, which was established in response to this need, identified the vacant and unused lands of the state for the resettlement of Caucasian immigrants and provided them with seed, livestock, and even winter fuel when necessary. The commission carried out the migrant work in two separate processes: temporary resettlement and permanent resettlement, and initially placed the migrants in temporary resettlement areas. Once permanent settlement areas were established, immigrants were moved to these areas and encouraged by the state to become active producers.

The subject of this article is the resettlement of Circassians in the eastern provinces. One of the most important reasons for the resettlement of Circassians in the eastern provinces, which was aimed at balancing domestic and foreign policy, was to prevent the activities of Armenian gangs. This policy, especially preferred by Sultan Abdelhamid II, was continued after the declaration of the Constitutional Monarchy. However, this situation disrupted the international arena. In the Treaties of Ayastefanos and Berlin, reforms were demanded in the areas where Armenians lived, and also the issues of protecting Armenians against Kurdish and Circassian attacks in the same regions and ensuring their security were expressed. The Western demands for the protection of Armenians against the activities of the Circassians in these treaties prove that Sultan Abdul Hamid II's strategy was correct. The Circassians, who were a barrier to Armenian activities in the region, wanted to be removed from the eastern provinces so that the Armenians could spread smoothly in the eastern provinces. This was undoubtedly the underlying political reality. However, it should not be ignored that some actions that disrupted the social order in the eastern provinces took place during this period. Some of these problems stemmed from the Circassians' inability to adapt to their new life in the Caucasus by continuing their habits of carrying weapons and looting, while others stemmed from the separatist activities of Armenians. Land and title deed problems, espionage activities, tribal disputes, the use of weapons, and looting were among the most important public order problems. Circassians' reputation in this regard caused Muslims and Christians to stay away from them. The people living in the eastern provinces did not want Circassians to settle in their regions and openly conveyed their demands to the Porte. Another reason why Circassians were not wanted in the region was the Armenians' policy of gaining a population majority in the eastern provinces. Both in the official records of the Ottoman Empire and in the reports of Russian travelers and researchers who visited the region, it was stated that the Circassians were the second-largest Muslim community in the region after the Kurds. This statistical majority was not to the liking of the Armenians who aimed to establish a state in the region.

There was an increase in public order problems in the region due to the efforts of the Russians can be observed, who supported the Armenians in this process, to establish an Armenian state that they could easily use in the region for their historical ambitions. Since the 19th century, Russia, which had been provoking non-Muslim elements within the Ottoman Empire, knew the Armenian subjects closely in ethnic and religious terms. Most importantly, the fact that Armenians lived in Eastern Anatolia, which bordered Russia, caused the Russians to make propaganda and incitement against the Ottoman Empire in this process. It was also included in British reports that agents of Russian-Slavic origin, who frequently visited the region and conducted research, incited many elements living together in the region such as Armenians, Kurds, Circassians, Assyrians, Yezidis against the Ottoman Empire. The Russians entered the region dressed in Circassian and Chuvash clothes and caused disturbances, thus supporting the Armenians in preparing the ground for their international calls for aid. Armenians, in the meantime, frequently complained about the Circassians to both the Porte and the Armenian Patriarchate. While the existence of actions aimed at disrupting the social order of the region was not denied in these complaints, the number of petitions that were unfounded or repeated each other on different dates was undeniable. Another fact observed in this process was that the same incidents were again the subject of complaints by changing the names of people and places.

Since it was known that Circassians could not suddenly give up their centuries-old habits, the Porte took some measures against public order and control problems. Although the immigrants wanted to live in tribes to control the increasing complaints in the region, local administrations took care to settle the immigrants in mixed groups based on the orders they received. In addition, it was thought that public order problems would disappear over time as Circassians settled down and became productive. For this purpose, tools and equipment were provided to make Circassians active. However, problems between Circassians and the Kurdish and Armenian elements living in the eastern provinces could not be prevented immediately. In this study, the process mentioned above has been analyzed in detail through Ottoman archival sources and many publications in the literature.